

Archeologie a poznání moravských a slezských měst

RUDOLF PROCHÁZKA

Abstrakt: Studie se v první části zabývá vývojem archeologických výzkumů raně středověkých aglomerací a institucionálních měst na Moravě a v Českém Slezsku. Zdůrazňuje rozvoj terénního výzkumu po r. 1990, přičemž se zpočátku teoretické vyhodnocení. Druhá část se zabývá formováním areálů měst, zčásti na základě jejich raně středověkých předchůdců, s důrazem na období 13.–14. století. Pozornost je věnována utváření půdorysu, parcelaci a struktuře parcelní zástavby včetně obytných staveb, sanitárních zařízení a výrobních objektů. V závěru je řešena také otázka úpravy komunikací a veřejných prostranství.

Klíčová slova: Morava, Slezsko – města – archeologie – prostorový vývoj a struktura.

Archaeology and Research of Moravian and Silesian Towns

Abstract: The first part of the study centres upon the development of archaeological research of the early-medieval conurbations and institutional towns in Moravia and Czech Silesia. It underlines the development of field research after 1900 the theoretical assessment of which lags behind. The second part focuses on the constitution of town areas, partially based on early-medieval foundations, with emphasis on the 13th–14th centuries. Special attention is devoted to the forming of the layout, land subdivision and structure of the built-up area including residential buildings, sanitary facilities and production quarters. The final section touches upon the issue of adjustment of communications and public spaces.

Key words: Moravia, Silesia – cities – archaeology – spatial development and structure.

Úvodem

Moderní archeologický výzkum raně městských aglomerací 11.–12./13. století a vrcholně středověkých měst má na Moravě a v příslušné části Slezska již zhruba padesátiletou tradici, i když jeho význam v rámci rozvoje historického poznání začal růst až zhruba před 30 lety.

V první části příspěvku se zaměřuji na postižení hlavních etap vývoje archeologických výzkumů sledovaného typu lokalit s důrazem na charakteristiku současného stavu, a to včetně problematiky zajišťování ochrany a „záchrany“ archeologických památek. Až na ojedinělé výjimky archeologický výzkum měl a dosud má záchranný charakter, čímž eufemisticky rozumíme dokumentaci náleзовé situace před nenávratným zničením a vyzvednutí určitého výběru artefaktů a ekofaktů. Význam každé takové akce spočívá především v zaznamenání více či méně kvalitního souboru interpretovaných informací, zčásti uchovaných ve vyzvednutých a uložených movitých předmětech, zčásti v terénní dokumentaci, případně náleзовé zprávě a publikaci.

Archeologické metody pomáhají nastolit některá témata a otázky, které zůstávaly stranou zájmu dosavadní historie, neboť je písemné prameny dostatečně nerefletovaly. To ovšem neznamená, že archeologický výzkum měst je zcela svébytná, na jiných pramenech nezávislá disciplína. Především se pohybuje v rámci, který do vědomí každého badatele vpravilo poznání opřené o písemné prameny – jen díky jim víme něco o právní transformaci obyvatel starších sídlišť a vzniku institucionálních měst, o majetkové a sociální struktuře jejich obyvatel i jejich postavení v rámci středověké společnosti, případně známe i jména a povolání konkrétních měšťanů, můžeme konkretizovat různé církevní instituce a ještě mnoho dalších věcí, o kterých bychom jen z památek hmotné kultury věděli pramálo. Jen díky těmto znalostem můžeme lépe porozumět archeologizovaným reliktnům, které pod městskou dlažbou nacházíme. Písemné prameny napomáhají i poznání stavebních památek, jejichž výzkum je metodicky v mnoha směrech obdobný archeologickému a je s ním neoddělitelně spjat. Na druhé straně je třeba vždy mít na paměti, že povrchním využitím písemných pramenů nelze nahrazovat řádnou analýzu pramenů archeologických, alespoň ne dlouhodobě. V zápalu nových objevů, omezujících časové kapacity archeologů pro

kabinetní výzkum, se lze snadno dostat na scetí nepřetržitého řetězce předběžných sdělení a ukvapených soudů. S nárůstem terénní činnosti stále naléhavěji vyvstává potřeba vytvoření prostoru pro analytickou reflexi nahromaděných informací. Navzdory skutečnosti, že mezi publikacemi o archeologických výzkumech převažují právě předběžná sdělení, pokusím se alespoň načrtnout přínos archeologie ve vybraných oblastech s důrazem na vztah obyvatele města a využívaného prostoru, resp. plochy jako součásti intravilánu. Vzhledem k omezenému rozsahu příspěvku pomímám řadu dalších témat, kde lze využít především movitou složku nálezového fondu, jako je např. vybavení domácnosti včetně její zásadní transformace ve 13. století či hmotné doklady duchovního života. Stranou ponechávám vzhledem k velmi nedostatečnému stavu poznání také např. otázku vývoje předměstí, z důvodů absence příslušných analýz nelze zatím v širším měřítku srovnávat také např. vývoj historického reliéfu měst apod.

Nástin dějin výzkumu

Archeologické bádání ve městech na sledovaném území lze rozdělit do tří etap. První zahrnuje období od 2. poloviny 19. století do poloviny 20. století. Horní hranici druhé lze vymezit rokem 1990 a třetí trvá dodnes. Počáteční fázi charakterizuje vesměs nahodilý sběr nálezů zejména celých nádob, narušovaných stavební činností. Mezi badateli, kteří se touto činností občas zabývali, vyniká dílo Antona Rzehaka (1855–1923), od r. 1905 profesora mineralogie a geologie na brněnské německé technice. Poměrně systematicky sledoval a někdy i dokumentoval nálezy brněnských středověkých jímek, i když funkci těchto objektů nedokázal rozpoznat (Rzehak 1897a; 1897b; 1909).¹

Základy moderního výzkumu středověkých měst se však začaly klást až po 2. světové válce. Tuto druhou etapu lze rozdělit na dvě fáze, z nichž druhá počíná v 70. letech soustavným sledováním historického jádra Olomouce a o něco později i několika dalších měst (Uherské Hradiště, Brno).

Archeologie měst se v poválečných letech profilovala jednoznačně jako záchranná činnost. V popředí stála dvě města – Brno a Opava, jejichž výzkum lze je spojit se známými jmény Boris Novotný, Jaroslav Král a Vlasta Šikulová (např. Novotný 1959; 1965; 1966; 1967; Král 1956–1957; 1961; 1974; Šikulová 1966; 1975; srov. Kiecoň–Zezula 2004, 59–61; Zezula 2006, 127). Archeologické akce vesměs malého rozsahu již byly dokumentovány na soudobé úrovni, přičemž nejsystematičtější bylo sledováno historické jádro Opavy, kde se velmi brzy uplatnila také paleobotanika zásluhou E. Opravila (poprvé Opravil 1961; srov. Čulíková 2003). Většinou se však opomíjely odkryvy souvislých celků reliktní historické zástavby ohrožené stavební činností. V Brně tak zůstala bez povšimnutí plocha zastavěná hotelem International při Panenské a Husově ulici, v Jihlavě a ve Znojmě areály zaujaté obchodními domy typu Prior apod. Značný význam si uchoval odkryv hrnčířských pecí v Brně-Kapucínském náměstí V. Nekudou (Nekuda 1963). U počátků výzkumu středověké Olomouce stáli zejména Václav Burian (např. 1968) a Vít Dohnal, který se soustředil hlavně na poznání olomouckého hradu (Dohnal 2001; 2005). Lze uvést také záchranné akce v Uherském Brodě (Pavelčík 1961), Jihlavě (Měřínský 1977; Novotný 1977; 1978a; 1982; Novotný–Karel–Dušek 1978; bibliografie Zimola 1999b) a v Ostravě (Král 1964; Šikulová 1968a, b; 1970; Zezula 2003, 8, 9). Neměli bychom zapomenout také na trhovou ves Veligrad-Staré Město, jejíž výzkum ovšem stál ve stínu poznávání tamního velkomoravského osídlení (Hrubý 1965; Michna 1970), a Žďár-Staré Město, což byl jediný výlučně programový výzkum zaměřený na středověké městečko na Moravě (Richter 1974).

Výstavba olomouckého obchodního domu Prior v těsné blízkosti chrámu sv. Mořice iniciovala první moderní velkoplošný výzkum v historickém jádru středověkého města a tím zahájila novou, kvalitativně vyšší etapu výzkumné činnosti v historických městech.

¹ Za pozornost stojí také Rzehakovy informace o formách, jakými se v době absence jakékoliv právní ochrany archeologických nálezů dostával k informacím o nálezech, které se v jeho době stávaly předmětem obchodu.

Díky J. Bláhovi a P. Michnovi se k takové činnosti podařilo při památkovém ústavu v Olomouci (tehdy OSSPOP) vytvořit organizační zázemí k záchranné činnosti, které rozsahem i kvalitou nemělo až do konce 80. let na Moravě a ve Slezsku období a stalo se vzorem pro další města. (Michna 1975; 1979; 1980b aj.). Na sklonku 70. let začíná být systematicky sledováno Uherské Hradiště a nyní s důrazem i na středověké osídlení také blízké Staré Město (Snášil 1979; 1983; Snášil–Procházka 1981b; Procházka–Snášil 1984). Před polovinou 80. let se k nečetným soustavně zkoumaným lokalitám připojilo Brno (Procházka 1985; 1988 aj.). K dlouhodoběji zkoumaným lokalitám lze s jistotou výhradou zařadit také Přerov (Staňa 1998).² Plošnému výzkumu byla podrobena část zaniklého sídliště z 13. století, bezprostředního předchůdce Rýmařova, samotnému městu se ovšem dostávalo jen okrajové pozornosti (Goš et alii 1985). V různém rozsahu, obvykle však izolovaně, probíhaly v 70. a 80. letech výzkumy také v některých dalších městech, např. ve Znojmě (Kovárník 1987; souhrnně Procházka 2003), Uničově (Michna 1976), Uherském Brodě (Procházka 1984), Lošticích (Goš 1984), Bruntále (Michna 1988, 272), Ivančicích (Šebela–Vaněk 1982), Blansku (Doležel 1985) a některých dalších.

Až do počátku 90. let 20. století prováděly výzkumy městských jader státní instituce, které mohly vyčlenit k tomuto účelu jen omezené kapacity. Tehdy se konstituovala dvě relativně stabilní centra městského výzkumu, a to při Archeologickém ústavu ČSAV v Brně a Okresním středisku památkové péče a ochrany přírody v Olomouci. Archeologická činnost ostatních institucí ve městech neměla soustavný a stabilní charakter, výrazněji než jinde ji provozovala příslušná oddělení v muzeích v Šumperku a Uherském Hradišti, za zmínku stojí též „systematické“ výzkumy Muzea města Brna v bezprostředním zázemí Brna (např. Cejnková 1992). Obdobně jako v Čechách Most a Praha přinesly zpočátku zejména výzkumy v Olomouci, posléze i v Uherském Hradišti a v Brně podstatnou změnu v pohledu na problematiku předlokačního osídlení i počátků právních měst. Naprostá většina destrukčních stavebních zásahů ve městech ovšem zůstávala nepovšimnuta. Přesto umožnily výsledky výzkumů v předlistopadové epoše vytvořit rámec odborného diskurzu, v němž se „urbánní archeologie“ pohybuje v podstatě dosud. Již v 80. letech minulého století se však projevila záporná stránka soustavné záchranné činnosti, totiž nemožnosti vyhodnotit většinu záchranných výzkumů na úrovni odpovídající požadavkům na „zpracování“. Jen část výzkumů dosáhla stadia nálezkové zprávy včetně katalogizace movitých nálezů. Zde je nutné vyzdvihnout odbornou tradici uchovávanou archeologickými ústavu ČSAV (AV ČR); některé instituce se žel této formy výstupu víceméně zrekly. Dominantní formou publikace se staly různé typy předběžných a dílčích sdělení, ať již zpráv v periodikách typu Přehled výzkumů, či v různých konferenčních sbornících. Nehledě k rozvoji poznání dílčích témat spjatých s jednotlivými stránkami života obyvatel měst, jak se odrážely v artefaktech i ekofaktech (vývoj zástavby, sanitárních zařízení, keramiky, skla, struktura stravy apod.), byly již v období před rokem 1989 také na Moravě formulovány první teorie zahrnující charakteristiku předlokačních raně městských útvarů³ a formování institucionálních měst převážně v případě nejintenzivněji zkoumaných lokalit poprvé s významným přispěním archeologických pramenů (Olomouc, Brno, Uherské Hradiště, Uherský Brod; Cejnková et alii 1984; zvl. Michna 1982; Bláha 1984; 1985; Procházka 1985; 1991b), byť následující léta přinesla v některých případech revizi původních stanovisek (Brno – Procházka 2000). Třeba vzpomenout též průkopnickou studii P. Michny ukazující možnosti součinnosti archeologie a stavebně-historické analýzy při výzkumu měšťanské architektury (Michna 1982b). V několika městech doprovázel archeologický výzkum též soustavný výzkum archeobotanický, který obětavě a s četnými publikačními výstupy zajišťoval

² Zdejší výzkumy započaté r. 1984 se dlouho týkaly jen raně středověké akropole na Horním náměstí, pomíneme-li některé starší nahodilé akce (např. Dohnal 1980). Širší záběr dostala zdejší záchranná činnost trvale v podstatě až na sklonku 90. let 20. století či spíše na počátku 3. tisíciletí (Procházka–Drechsler–Schenk 2006).

³ Výzkumy a publikace B. Novotného se věnovaly spíše akropolím některých nezastavěných přemyslovských hradů (zvl. Novotný 1975; 1978a; 1979; 1981), otázky struktur předhradí resp. podhradí se jen dotýkaly. Některými otázkami vývoje raně městských aglomerací se zabýval také Z. Měřínský (např. 1981; 1983).

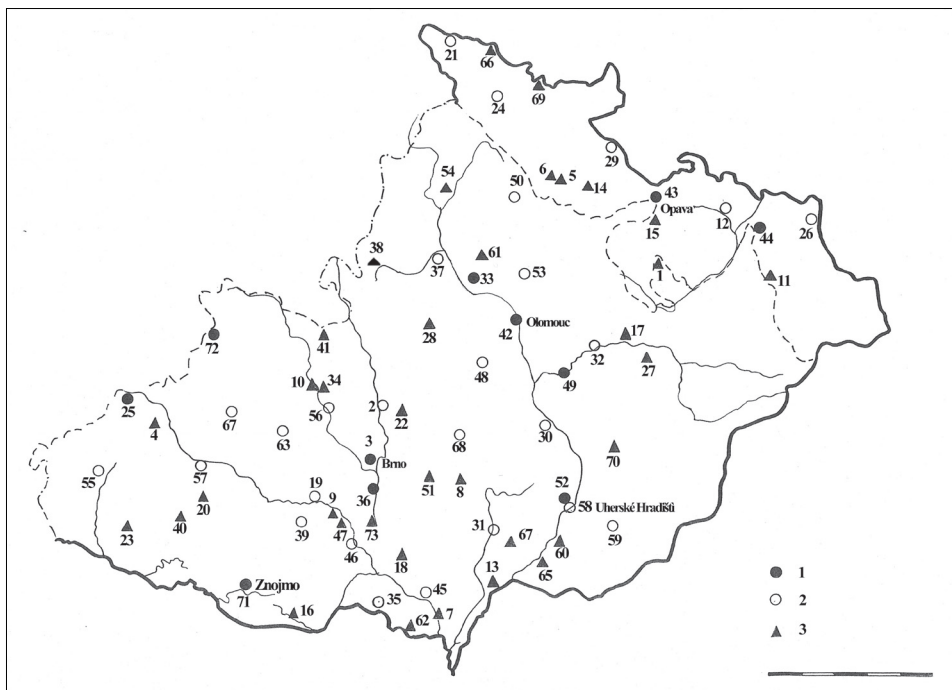
E. Opravil. Vedle již zmíněné Opavy lze uvést v této souvislosti zejména Ostravu, Uherský Brod, Uherské Hradiště, Staré Město u Uh. Hradiště, Brno, Olomouc, Bruntál, Přerov (srov. Čulíková 2003). Bohužel vzhledem k předčasnému skonu klasika naší archeobotaniky se nepodařilo množství získaných poznatků souhrnně vyhodnotit.

Změna společenských poměrů roku 1989 přinesla rozsáhlý stavební „boom“, který do značné míry zasáhl i historická města, a to nejen jejich jádra; stačí zmínit potřebu výstavby nových bankovních domů, rekonstrukce zanedbaného domovního fondu, dopravní i síťové infrastruktury apod. Novela starého, ještě předlistopadového zákona vytvořila základní, byť díky nejednoznačné formulaci nedokonalý legislativní rámec stanovením obligatorní povinnosti většiny investorů hradit záchranné archeologické výzkumy. V důsledku tlaku zevnitř oboru došlo ke vzniku specializovaných organizací věnujících se záchranné činnosti, převážně oddělením z největších tehdy existujících archeologických organizací, tedy archeologických ústavů AV ČR (ARÚ). Na Moravě jde zejména o Ústav archeologické památkové péče v Brně (ÚAPP) a Archeologické centrum v Olomouci (AC), jehož vznik byl poněkud složitější než v případě brněnském. Tyto instituce se zaměřují převážně na pravěké až raně středověké osídlení, odkrývají v historických jádrech měst provádějí spíše výjimečně, vyjma znojemské a zčásti i prostějovské expozitury ÚAPP v Brně. Těž vznikly nové archeologické útvary při památkových ústavech, z nichž je třeba vyzdvihnout především severomoravské pracoviště se sídlem v Opavě (1993); stávající pracoviště olomoucké bylo významně posíleno. Nástup nestátního sektoru do záchranné archeologie signalizoval vznik občanského sdružení Archaia roku 1991, jehož činnost se však až do roku 1996 omezovala převážně jen na Prahu (Bureš–Kašpar–Vařeka 2000). Odchod skupiny pracovníků ÚAPP Brno, zaměřených na výzkum Brna, umožnil vznik nejdříve detašovaného pracoviště výše uvedené pražské Archaie (1997), které se posléze (2001) ustavilo jako samostatná veřejně prospěšná společnost se zaměřením na historická města. I tato organizace nyní disponuje jednou expoziturou v Jihlavě, provádějící záchrannou činnost na území kraje Vysočina. Druhá, olomoucká expozitura, prochází právě procesem osamostatnění. Lze shrnout, že na Moravě a ve Slezsku v posledních 5–10 letech vykrytalizovala tři hlavní centra, která provádějí soustavnou záchrannou činnost ve městech: jsou to příslušná pracoviště NPÚ v Olomouci, Ostravě a obecně prospěšná společnost Archaia Brno; z jiných institucí se k nim řadí především detašované pracoviště ÚAPP Brno ve Znojmě, v o něco menší míře i další pracoviště tohoto ústavu. Výzkumnou činnost ve městech provádějí v kolísavé míře i další instituce; třeba zmínit zejména muzea v Třebíči, v Jihlavě, případně ARÚ AV ČR v Brně.

Počet zkoumaných měst se od 2. poloviny 20. století a ještě více po roce 2000 zvyšoval; soudě dle zpráv v periodiku Archeologického ústavu AV ČR v Brně „Přehled výzkumů“ byly v letech 2000–2005 prováděny záchranné výzkumy ve více než 70 historických městech a městečkách na Moravě a přilehlé části Slezska (obr. 1). Přesto lze konstatovat opomíjení ničení archeologických památek a tedy i nenahraditelného archívu informací zejména v intravilánech většiny malých měst, tedy někdejších středověkých městeček, o vsích ani nemluvě. Soustavně je sledováno nadále jen několik především největších měst (Brno, Jihlava, Přerov, Znojmo, Olomouc, Litovel, Opava, Ostrava, do značné míry ještě Prostějov, Uničov, Krnov, Hlučín, Frýdek-Místek, Třebíč, Tišnov, Modřice a snad některá další; souhrnně např. Holub et alii 2004; Zezula 2006).

Z metodického hlediska je třeba zmínit zásadní přínos, který znamenal zavedení standardizovaných principů tzv. formulářové archeologie v Brně r. 1991 (zásady srov. Frolík 1991; Procházka–Vařeka 2003). Tato metodika prošla určitým vývojem a zasloužila by si nové samostatné pojednání na základě cca patnáctiletých zkušeností. Je třeba alespoň zdůraznit její význam pro standardizaci výzkumných postupů,⁴ umožňujících vyhodnocování doku-

⁴ Zatím se nejvíce pokročilo v oblasti standardizace terénního odkrývání a terénní dokumentace, případně základní úrovně nálezové zprávy. Způsob vyhodnocení složitých stratifikací ve smyslu postextkavačních manuálů zaváděných v některých zemích (srov. např. Roskams 2001), není, soudě dle publikací, v českých zemích ještě rozvíjen.

Obr. 1. Města a městečka archeologicky zkoumaná na Moravě a Českém Slezsku v letech 1990–2005. 1 – intenzivně zkoumané lokality, 2 – lokality s občasnými akcemi, 3 – lokality s ojedinělými výzkumy.

1 – Bílovec, 2 – Blansko, 3 – Brno, 4 – Brtnice, 5 – Bruntál, 6 – Bruntál-Staré Město, 7 – Břeclav, 8 – Bučovice, 9 – Dolní Kounice, 10 – Doubravnik, 11 – Frýdek-Místek, 12 – Hlučín, 13 – Hodonín, 14 – Horní Benešov, 15 – Hradec n. Moraví, 16 – Hrádek u Znojma, 17 – Hranice, 18 – Hustopeče, 19 – Ivančice, 20 – Jaroměřice, 21 – Javorník, 22 – Jedovnice, 23 – Jemnice, 24 – Jeseník, 25 – Jihlava, 26 – Karviná, 27 – Kelč, 28 – Konice, 29 – Krnov, 30 – Kroměříž, 31 – Kyjov, 32 – Lipník nad Bečvou, 33 – Litovel, 34 – Lomnice, 35 – Mikulov, 36 – Modřice, 37 – Mohelnice, 38 – Moravská Třebová, 39 – Moravský Krumlov, 40 – Moravské Budějovice, 41 – Olešnice, 42 – Olomouc, 43 – Opava, 44 – Ostrava, 45 – Podivín, 46 – Pohořelice, 47 – Pravlov, 48 – Prostějov, 49 – Přerov, 50 – Rýmařov, 51 – Slavkov, 52 – Staré Město u Uh. Hradiště, 53 – Šternberk, 54 – Šumperk, 55 – Telč, 56 – Tišnov, 57 – Třebíč, 58 – Uherské Hradiště, 59 – Uherský Brod, 60 – Uničov, 62 – Valtice, 63 – Velká Bíteš, 64 – Velké Meziříčí, 65 – Veselí n. Moravou, 66 – Vidnava, 67 – Vracov, 68 – Vyskov, 69 – Zlaté Hory, 70 – Zlín, 71 – Znojmo, 72 – Žďár n. Sázavou-Staré město, 73 – Zidlochovice.

Abb.1. Städte und Kleinstädte, in denen von 1990–2005 Grabungen durchgeführt wurden. 1 – Intensiv untersuchte Grabungsstätten, 2 – Gelegentliche Grabungsstätten, 3 – Einmalige Grabungsstätten.

mentace i osobě nezúčastněné na terénní fázi výzkumu. Z klíčových principů lze zdůraznit přímé propojení nálezů s příslušnou stratigrafickou jednotkou prostřednictvím téhož čísla. Odpadlo tak komplikované víceúrovňové číslování sáčků, vrstev, objektů apod., zvyšující pravděpodobnost omylu. V současné době tyto principy zavedly všechny instituce, resp. pracoviště, která ve větší míře provádějí výzkumnou činnost v historických městech.

Výběr lokalit a časové rozvržení odkrývů není ovšem primárně určováno odbornými cíli, ale požadavky na záchranu památek vyvolané stavební činností.

K přednostem práce organizací věnujících se převážně záchranné činnosti náleží vypracování nálezových zpráv z každého tzv. pozitivního výzkumu; to umožňuje eventuelní pozdější vyhodnocení do publikace. Je však třeba zdůraznit, že kvalita provedení výzkumu, který nemá jasnou perspektivu finální publikace, nepochybně trpí – je totiž primárně dána výběrem řešených otázek, jimž se podřizuje metodika odkrývů (srov. Neustupný 1991; Kuna–Klápště 1990; Klápště 2000). Na druhé straně existují významné, státem financované instituce, které nálezové zprávy vypracovávají spíše ojediněle. Tato praxe není slučitelná s etickým kodexem, kterým by se obor měl řídit – nálezová zpráva je totiž nezastupitelný primární pramen, v němž by měly mít oporu následné publikace a jenž má umožnit verifikaci zveřejněných tvrzení (k oborové etice Vencel 2000). Ze srovnání publikační, zejména pak ediční činnosti soukromo- a veřejnoprávních archeologických organizací plyne nepochybně výraznější zastoupení druhých, neboť se zde pozitivně projevuje dotace z veřejných

zdrojů. V obou případech však zůstává většina plošných odkryvů ve stadiu náleзовých zpráv a předběžných dílčích sdělení.

Výhodou nestátních organizací je také pružnější přizpůsobení lidských kapacit kolísavému rytmu výzkumné činnosti v městských jádrech, absence „polštáře“ státního příspěvku je činí ekonomicky dosti zranitelnými. Nutnost udržet se „nad vodou“ jim znemožňuje se věnovat finálnímu kabinetnímu zpracování nesčetných terénních odkryvů, místo toho jsou nuceny vyhledávat stále další.

Absence pravidelných setkání odborníků specializovaných na městskou problematiku, kde by byl dán větší prostor pro oborovou diskusi v měřítku větším, než se děje na každoroční konferenci středověké archeologie, byla pocífována již delší dobu. Díky Archaii Brno se rovněž každý rok konají konference Urbes mediae aevi. Zde přednesené příspěvky jsou, byť s nežádoucím zpožděním, publikovány ve stejnojmenných sbornících (Procházka 2004; Merta–Peška 2005; Doležel 2006).

Přetrvávajícím problémem je absence jednotného informačního systému v oblasti informování oprávněných organizací o připravovaných stavbách. Navzdory povinnosti stavebníků zakotvené v zák. 20/1987 o státní památkové péči hlásit stavební záměr v území s archeologickými nálezy Archeologickým ústavům AVČR nejlépe fungují informační toky v památkových zónách a zejména rezervacích, kde se ke stavebním záměrům vyjadřují příslušná územní pracoviště NPÚ a výkonné orgány památkové péče. V ostatních lokalitách je situace v této oblasti značně nevyrovnaná a obvykle se odvíjí od iniciativy konkrétní oprávněné organizace.

Je zjevné, že v nejbližší, ba ani ve střednědobé budoucnosti nelze počítat s výrazným zlepšením stavu zpracování neustále narůstajících fondů. V některých případech, tedy především ve městech se sídlem univerzity s katedrou (ústavem) archeologie, situaci částečně řeší zadávání seminárních a diplomových prací. Často jde o jedinou nebo alespoň zcela dominující formu zpracování především fondů movitých nálezů, neboť vyhodnocení terénní dokumentace do podoby rekonstrukce vývoje forem lidských aktivit ve zkoumaném prostoru je součástí vyhodnocení záchranného výzkumu provádějící organizace. Lze pak oprávněně položit otázku, zda je tak výrazná převaha terénní fáze výzkumu nad kabinetní žádoucí, zda by se nemělo kvantum terénních akcí výběrově omezit. Z čistě odborného hlediska pro tuto možnost zdánlivě hovoří předpoklad zvýšení přílivu prostředků do kabinetního zpracování. Obávám se však, že v praxi by nedošlo k výrazné změně; je třeba též připomenout, že nikoliv tzv. systematické, nýbrž právě záchranné výzkumy si vynutily výrazný pokrok v metodice zejména terénního výzkumu a pozitivně ovlivnily i metody zpracování. Záchranné archeologické výzkumy lze ovšem chápat také jako formu společenské kontroly nad stále se tenčícím podzemním archívem specifických historických informací, a tudíž i vytěžení být jen části odborných informací je lepší, než zničení naleziště bez dohledu. Chceme-li ovšem zvrátit nepříznivý trend ve vztahu terénního a kabinetního výzkumu, neobejdeme se bez posílení role akademické nebo univerzitní sféry v oblasti zejména zpracování záchranných výzkumů. Zvýšená aktivita celé archeologické obce by byla žádoucí v boji s některými jevy neslučitelnými s oborovou etikou, jakož i s pustošením lokalit tzv. detektoráři.

Vzhledem ke skutečnosti, že ani jeden městský výzkum středního rozsahu (např. část parcely) na Moravě a ve Slezsku nebyl dosud komplexně vědecky zpracován, tj. takřka chybí klíčový střední článek teoretického výzkumu, je velmi obtížné pokusit se o hodnotící pohled na hlavní dosažené výsledky. Přesto si myslím, že při všech omezeních je občasné shrnutí stavu poznání na místě.

Je zbytečné připomínat, že téma *vztahu člověka a prostoru* je aktuální ve všech obdobích lidské existence a palčivé naléhavosti nabývá zvláště v nynější době, kdy se oba činitelé dostávají do nerovnovážné polohy hrozící katastrofickými důsledky. Rozvíjí ho na vysoké úrovni zejména pravěká a raně středověká, z procesualismu vycházející archeologie. Užívá k tomu rozvinutou metodiku využívající široké palety přírodních, zejména matematických věd a informatiky, s uplatněním modelování s pomocí geografického informačního systému

(GIS; např. Macháček 2005, zvl. 126–128). Archeologové, kteří se zabývají mladšími fázemi raného středověku a zejména pak středověkem vrcholným, jsou mnohem více konfrontováni s obrazy skutečnosti tvořenými na základě písemných pramenů, než jejich kolegové věnující se různým etapám tvoření. Často pracují s nálezovými situacemi souvisejícími s dosud funkčními strukturami nebo jim kontinuálně předcházejícími. Je iluzorní se domnívat, že archeologie středověku může řešit své problémy nezávisle na písemných, případně ikonografických pramenech. Podvědomá přítomnost historických modelů je nezpochybnitelná v každé fázi poznávacího procesu, přičemž ovšem povrchní, mnohdy až diletské využití písemných zpráv nesmí nahrazovat kritické vyhodnocení vlastního nálezového fondu (k diskusi např. Klápště 2003; Macháček 2003; Profantová–Profant 2003; Třeštík 2001).

Předlokační útvary a jejich nástupci

Dosud byly získány četné poznatky o struktuře a vývojových proměnách nejvýznamnějších předlokačních aglomerací Olomouce a Brna, do jisté míry i Znojma a Přerova. Zde získaný objem informací je dnes již větší než v případě centrálních útvarů mladohradištního období zkoumaných převážně tzv. systematickými výzkumy (např. Rokytná, Spytihněv). Soudě dle poznatků z Brna a Olomouce, charakteristickým rysem předlokačních struktur je rozptýlený, polycentrický charakter sídelních útvarů rozložených kolem politického (administrativního), resp. kultovního centra, obvykle hradu, přičemž těžiště podhradního osídlení může být proměnlivé a též některé centrální funkce jsou prostorově rozptýleny (např. Gringmuth-Dallmer 1999; Moździoch 1999; Klápště 2005, 295–361, zvl. 337; Piekalski 1999). Např. v **Brně** se zdá, že v průběhu 12. století nabývá na významu osídlení pod návrším Petrov s románským kostelem, které nesouvisle obklopovalo hypoteticky předpokládané tržiště, tzv. „forum antiquum“ z listin 13. století. Osídlení v areálu tušeného přemyslovského hradu v ostrovní poloze na Starém Brně i v jeho okolí na obou březích Svatky žije zjevně dále, přičemž zůstává neobjasněná otázka definitivního zániku fortifikace a prnutí areálu hradu systémem komunikací, sloužících dodnes (Procházka 2000, 19–44; Zapletalová 2006). V případě **Olomouce** lze konstatovat intenzivní osídlení dvoudílného hradu (Dómské návrší a tzv. Předhradí), kde před polovinou 12. století dochází k přesunu církevního prostředí, tedy biskupské katedrály z předhradí na akropoli. Zde poté roste podíl církevní držby. Kontinuitně funguje ekonomické jádro podhradí s těžištěm východně od kostela sv. Mořice, k němuž se postupně rozšiřuje. V poslední době přibývá informací o další osídlení vně hradu a Předhradí. Sídelní areály prolínala až do počátku 13. století pohřebiště, na Předhradí i v prostoru pozdějšího města (Bláha 2001a; 2001b, 47; 2003; Bláha–Pojsl–Hyhlík 1992, 7–9; Dohnal 2001, 261–265; 2005, 59, 79, 80; Michna 1998, 406; Dehnerová 2001; 2004; Michna 2000, 412).

Ve **Znojmě** se zdá, že po celé mladohradištní období se osídlení rozvíjí pouze v severní části pozdějšího města kolem Horního a Malého náměstí v předpolí hradu s rotundou P. Marie (později sv. Kateřiny), přičemž na západním okraji tohoto areálu bylo nejnoveji zachyceno mladohradištní pohřebiště s počátky patrně již v 11. století. Vznik nejdříve uvedené svatyně sv. Mikuláše se zatím bohužel opírá jen o písemný doklad k roku 1190, každopádně lze v nálezové situaci dobře odlišit zmíněné rané středověké pohřebiště od výše ležícího, víceetážového farního hřbitova (Procházka 2003b, 275–282; nověji Čizmář 2005; 2006). Zatímco pozoruhodné listiny z roku 1226, zachycující strukturu zástavby v době těsně předcházející lokaci, naznačují prostorová členění znojemského podhradí nejméně na pět částí, archeologické prameny tvořené sítí nerovnoměrně rozmístěných bodů zatím nedovolují tuto skutečnost postihnout, resp. upřesnit.

S mnoha otázkami je stále spojeno naše poznání vývoje **přerovské aglomerace**, jejíž výrazný růst je patrný zejména v 10./11. a v 1. polovině 11. století, v souvislosti s výstavbou hradu polskou posádkou Boleslava Chrabrého asi roku 1003 v místě Horního náměstí. Struktura osídlení v přemyslovském období není zatím jasná, stejně jako forma přerodu ve středověké město. Zdaleka ne ve všech zkoumaných plochách, resp. sondách zatím vesměs

nevelkého rozsahu pod areálem hradu, kde se vyskytly nálezy datovatelné do 1. poloviny 11. století, bylo rovněž doloženo osídlení 2. poloviny 11. a 12. století. Otázku změn rozsahu podhradního osídlení, jehož těžiště se nacházelo v prostoru dnešního Žerotínova náměstí a někdejšího předměstí Šířava, bude možné řešit patrně pouze v souvislosti s plošnými odkryvy. Sem lze také umístit jeho poslední předlokační fázi, „forum“ z listiny z r. 1225 (Procházka–Drechsler–Schenk 2006).

Navzdory známým obtížím s datováním opřeným stále převážně o keramiku doplněnou mincemi lze alespoň v některých případech (Brno, Olomouc) prokázat prostorový růst předlokačních aglomerací zejména v posledním století před lokací.

Složitým problémem zůstává ověření přítomnosti tržních útvarů, předpokládaných či někdy i písemně doložených mimo správní centra s koncentrací elit (k mimohradským trhům na Moravě Procházka–Doležel 2001, 26, 27; v širším kontextu nověji Žemlička 2002, 269, 270; Klápště 2005, 355–361). Občasné záchrané akce v historickém jádru **Kyjova**, kde se již k roku 1126 uvádí trh, zatím zachycují jen zahloubené objekty nejdříve z 1. poloviny 13. století (CDB I, 110–111, č. 111; Michna 1999, 401; Šůtora 2001). Zato počátky Moravských Budějovic lze hledat velmi pravděpodobně již před rokem 1200 (zvl. Poláček 1989; Procházka–Doležel 2001, 37, 38). Totéž platí o **Slavkovu**, kde bylo zaznamenáno mladohradištní osídlení v prostoru pozdějšího náměstí (Procházka–Doležel 2001, 37; Vitula 1999). Sídlištní „boom“ trhové vsi **Veligrad** (Staré Město u Uherského Hradiště) lze spojit až s 13. stoletím, i když určitá míra kontinuity včetně církevního prostředí se zřejmě na lokalitě udržela i v předchozích staletích (Galuška–Vaškových 2006, 185–187). Na nejspíše půdě stojíme před publikací reprezentativních souborů nálezového fondu také v otázce trhové vsi **Kroměříž** (1207), kde H. Chybová umísťuje předlokační sídliště do severní až severovýchodní části historického jádra a na linii hradeb přesahující svah terasy řeky Moravy (Chybová 1998, 122–124; Michna 1995b, 424, obr. 2:1, 425; srov. Procházka–Doležel 2001, 26). Nejnověji se podařilo zachytit mladohradištní relikty v podobě jámy s keramikou a záušnicí z 12. století v historickém jádru (**Moravské Ostravy**, a to přímo na někdejším hlavním tržišti, dnes Masarykově náměstí (Zezula 2003, 19, 29–32; 2004, 234). Dlouho řešená hádanka, kde se nacházela předlokační **Opava**, zmiňovaná dle starších názorů roku 1195, dle nové revize až roku 1201 (Wihoda 2006, 43–45), se patrně zvolna blíží rozuzlení. Opavu z doby kolem roku 1200 je třeba hledat v prostoru Horního náměstí, případně v severní části historického jádra. Není ovšem zatím jasné, jaká byla dynamika růstu tohoto areálu a jak byl v předlokační fázi organizován (Kiecoň et alii 2005, 306; Kiecoň–Zezula 2004, zvl. 67–69; Kolář 2006, 262; Kouřil 2006, zvl. 28, 29).⁵ Ostatní zkoumané lokality ve staré sídelní oblasti, které dosáhly ještě v průběhu 13.–15. století statutu města či městečka, se od 13. století rozvíjely spíše stranou starších sídelních areálů, byť někdy v těsné blízkosti či na okraji (Podivín?, Prostějov, Mohelnice, Modřice, Telč; Bláha–Konečný 1985; 2005; Čižmář–Šmíd 2000; Goš 1988, 186; Kouřil, M. 1994; Procházka 2003b, 284–288; Procházka–Doležel 2001, 21, 24, 35, 43; Prudká 1994).

Utváření areálů institucionálních měst a trhů ve 13.–14. století

Na pevnější půdu se dostáváme v 1. polovině 13. století, kdy jednak vznikají první skutečná právní města, jednak se rozvíjí řada sídlišť vybavených trhem, z nichž řada do 14. století dospěla k více či méně právně vybavenému městskému útvaru. Kořeny změny, spočívající v uvolnění zvyšujícího se množství výrobních kapacit pro volný trh spolu s předpokládaným oslabením vazeb přímé závislosti části řemeslníků a obchodníků na hradských beneficiářiích, se právem kladou do 12. století (přehledně Žemlička 2002, 263–288).⁶ Je nesporné, že řada těchto útvarů navazuje na starší předchůdce vybavené trhem, v rámci hradských aglomerací i mimo ně, avšak se slabším právním postavením jejich obyvatel, stojících v područí hrad-

⁵ Limity řešení stanovují jako jinde datační možnosti archeologických nálezů, snížené postdepozicičními procesy, byť nyní vylepšené díky dendrochronologii.

⁶ V citované práci rozlišuje J. Žemlička, inspirovan J. Kejřem (1998), ve 13. století dva typy privilegovaných sídlišť, (institucionální) města a trhy, přičemž rozlišení klade primárně do roviny právní (zvl. s. 270–272).

ských beneficiářů a někdy i roztržštěných mezi více vlastníků. Kvalitativní posun byl spjat s příchozími především z německy hovořících zemí, kteří byli nositeli vyššího, autonomně orientovaného právního vybavení, tzv. „ius teutonicum“, a nepochybně byli také schopni dát nové impulsy ekonomice přijímající společnosti. Jejich elity však nacházíme v prvních fázích především v nejvyspělejších královských založeních, kde vytvořily tzv. patriciát, resp. jemu blízkou „radní“ vrstvu; musíme však k nim počítat i lokátory menších útvarů a vsí. Zahrnuly i představitele místní výroby či obchodu a dokonce i šlechty, splýnula s nimi i nepočtená románská složka (Brno). Autonomii si udrželo pouze sílicí osídlení židovské (např. Doležel 2000; Žemlička 2002, 378, 379, 391–399; Procházka 2003b; Sulitková 1995).

Vymezení městského areálu, v němž platilo městské právo, vytýčení půdorysu a parcelaci lze považovat za nejvýraznější znaky urbanizace v „mezo“ měřítku, považujeme-li za makroměřítko městský region (zde neřešený) a zařadíme-li k mikrostrukturám jednotlivé prvky areálu jako je parcela, komunikace či jiné veřejné prostranství apod.⁷ Vznik institucionálního města, tedy naplnění lokačního záměru, přineslo vždy koncentraci osídlení do vymezeného areálu, zahrnujícího obvykle část starší aglomerace, na sledovaném území její „ekonomické srdce“; to se týká především Brna, Olomouce a Znojma. V **Olomouci** se předpokládá snad až třístupňové naplnění lokačního záměru, završené po začlenění staršího sídliště u sv. Mořice po směně tamních pozemků za mýto ve Vyškově roku 1248 mezi Václavem I. a biskupem Brunem privilegiem pro kupecký dvůr roku 1261 (CDB IV/1, 251–252, č. 151; Nešpor 1932; Richter 1959, zvl. 111–127; Bláha 1995).⁸ Kolem poloviny 13. století se konstituovalo město vytýčené na dosud dosti nesouvisle osídlených, zčásti vodní činnostmi ohrožovaných plochách kolem Horního a Dolního náměstí pod michalským návrším s již existujícím stejnojmenným kostelíkem a nedalekou svatyní sv. Blažeje.

Zásadním způsobem, korespondujícím s mlouvou písemných pramenů, přispěla archeologie také k počátkům institucionálního **Brna**. Již v 80.–90. letech 20. století se podařilo prokázat, že severní část městského areálu byla osídlena až v souvislosti s příchodem Němců a Románů (Valonů?; správně již Richter 1936) na přelomu 12. a 13. století,⁹ což vyvolalo výrazný sídlištní rozmach i v části jižní. Dvoustupňový urbanizační proces odráží dvojakost náměstí i farní organizace. Z dosavadních poznatků vyplývá přítomnost keramických nálezů rámcově datovatelných do první čtvrtiny 13. století po celé ploše města, dokonce s přesahy linie hradeb stavených snad již před rokem 1240. Při formování půdorysu se dvěma hlavními tržišti bylo nepochybně využito části předlokační komunikační struktury, nepochybně však doplněné a přizpůsobené novému záměru. Vedle převažujícího mínění, že institucionální město se plně konstituovalo ve 30. letech 13. stol., se objevil i nikoliv neopodstatněný názor, že k tomu došlo již v předchozím deceniu (zvl. Cejnková et alii 1984; Procházka 2000, 29, 30, 133–135; Tomas 1987, 230).

Vcelku dobře lze s písemnými doklady sladit také archeologická zjištění ve **Znojmě**, kde lze konstatovat konstituování městského areálu po získání do té doby patrně zcela, či z větší části neosídleného majetku „fundus Kulchov“ východně starého podhradí roku 1226. Zde, kolem nově vytýčeného Dolního náměstí, také zachycujeme jen nálezy 13. století a mladší; síť opěrných bodů je zde ovšem stále řídká na rozdíl od severní části (Procházka 2003b, 275–282; nověji Čizmář 2004; 2005; 2006).

⁷ Zde jde o účelový vědomý posun v literatuře užívaného významu směrem dolů (srov. Hrubý et alii 2006, 246).

⁸ Nyní běžně přijímaná interpretace listiny z roku 1248 zůstává v úrovni hypotézy; hovoří se zde pouze o směně nejmenované části „civitatis Olomucense“, přičemž neznámý glosátor připsal v 16. století na okraj listiny „Zebračka platea“ (Michalská ulice, srov. Nather 2006, 328; Nešpor 1936, 38). Hodnota celé osady u sv. Mořice byla nepochybně mnohem větší než cla ve Vyškově, což byla protihodnota biskupovi ze strany krále. Lze hypoteticky soudit, že biskupovi patřila nejvýše část podhradského sídliště, resp. podíl z příjmů, práv apod. (za konzultaci v této věci děkuji doc. Martinu Wihodovi). Je však nepochybně, že zmíněná listina z roku 1248 ukazuje stejně jako blízké prameny pro Znojmo (1226) či Uherské Hradiště (1257) mechanismus majetkového vypořádání lokačního areálu panovníkem.

⁹ Prokazují to stále i nové výzkumy po roce 2000 (srov. např. Holub et alii 2002; 2003; 2004; 2005b, c; 2006a). Výjimkou může být železářský areál na náměstí Svobody (srov. níže).

V **Opavě** se dostáváme na pevnější půdu kolem poloviny 13. století, kdy některé dosud dle svědectví četných jam ne zcela transparentně využívané plochy nabývají jednoznačně komunikačního charakteru (Dolní náměstí, Masarykova ulice – bývalý Dobytčí trh apod). V té době bylo již osídleno a patrně v hlavních rysech rozměřeno celé jádro města lokovaného patrně mezi r. 1212–1224 (Šikulová 1968b, 107, 108; 1975, 275; Kouřil 1988, 112, 113; Kouřil–Pavelčík–Teryngerová 1987; 70; Kiecoň–Zezula 2004, 67–69; v tisku). Je zjevné, že také Opava náleží k intenzívně, dynamicky zasídlovaným lokacím.

Z měst vysazených na zeleném drnu na pravidelném ortogonálním půdorysu lze archeologicky prokázat rychlou urbanizaci zejména v případě **Jihlavy** (založena kolem 1240 mimo starší areál Staré Jihlavy; Procházka–Doležel 2001; Zimola 1999b) a **Uherského Hradiště** (1253–1257; Procházka–Doležel 2001; Procházka–Sulitková 1984). Zato **Uherský Brod** byl osídlen nejdříve především v prostoru mimořádně velkého náměstí a přilehlých ulic (Procházka 1984; Kohoutek 1996). Představu, jak mohla vypadat první fáze zaujetí prostoru v případě lokalit, směřujících k menším městům či městečkům, dává zejména zaniklý **Ždár-Na Starém Městě** (Klafar), omezující se v zásadě na zástavbu podél jedné centrální komunikace (Richter 1974; Zatloukal 1999e). Zde se již dostáváme k lokalitám druhého či třetího řádu, s pomalejším procesem urbanizace i právního vybavování. Vznikaly z iniciativy jiných vlastníků než krále, byly také ekonomicky slabší než výše popisovaná královská města. K poměrně rychle osídleným útvarům toho druhu náleží **Třebíč** tamních benediktinů, založená patrně jako „trh“ již na počátku 13. století. Ač odtud známe k r. 1277 relativně významného měšťana Heřmana, vzhled ani právní vybavení lokace nebyly ještě v 1. polovině 14. století uspokojivé a vedly markraběte Karla roku 1335 k udělení dalších výsad včetně udělení práva královského města Znojma, což lze považovat za skutečné završení institucionální urbanizace. R. Fišer přiznává Třebíči městský ráz až v souvislosti s Karlovým privilegiem; zde se projevuje určitý rozpor mezi nazíráním historika a archeologů (srov. Obsusta 2002; Vokáč 2001; Procházka–Doležel 2001, 42; Fišer 2002). Postupně se utvářel sídelní areál královských **Ivančic**, s farou dosvědčenou již roku 1221 a současným osídlením zatím doloženým v západní a severozápadní části města; dosídlení areálu spadá patrně až do 2. poloviny, resp. závěru 13. století, kdy již zaznamenáváme osídlení Oslavské ulice na předměstí (Doležel 2000, 175, 176; 2003; Merta–Zůbek 2003). Jiný příklad postupného osídlování městského areálu představuje **Telč**, kde se podařilo zachytit sídelní jádro z 13. století na náměstí Zachariáše z Hradce severozápadně od pozdně románského kostela sv. Ducha s předpokládaným zeměpanským dvorcem. Zatím je stále nedostatečně poznán příběh jeho začlenění do půdorysu města, který se zformoval patrně až ve 14. století, s tržištěm na místě starší zástavby. Bohužel k jeho utváření zatím nemáme dostatek archeologických dokladů (Procházka–Doležel 2001, 35; Procházka 1996, 135; Zimola 2000; ke dvorci naposled Bláha–Konečný 2005). Určitou analogii může představovat **Slavkov** u Brna po roce 1222 ve vlastnictví německých rytířů, kde bylo rovněž zjištěno intenzivní osídlení 12.–14. století v ploše náměstí. K řešení problému formování historického areálu města, právně urbanizovaného privilegiem z roku 1288, však chybí kvalitní nálezy z jednotlivých městišť a dalších komunikací (Jan 1988; 1990; Procházka–Doležel 2001, 37; Vitula 1999; Wihoda 1999, 30). Pro poznání rané urbanizace by bylo nesmírně přínosné vyhodnocení rozsáhlých archeologicky prozkoumaných ploch ve **Starém Městě u Uherského Hradiště**. Jde o středověkou trhovou ves blízkého cisterciáckého kláštera zvanou Veligrad, vysazenou krátce po založení kláštera na počátku 13. století, jeden z nejznámějších dokladů translace tržní osady v souvislosti s nově zakládaným městem (Uherské Hradiště). Intenzivní osídlení 13. století bylo zjištěno v polohách „Na valách“, „Na kostelíku – u Víta“ a „Na dědině“, blíže pozdně románského kostela sv. Michala na ploše 5–6 ha. Severní okraj polohy „Na valách“ obklopovalo dřevohliněné opevnění (Galuška 2000, 105–117; Galuška–Vaškových 2006; Hrubý 1965, 228–235; Procházka–Doležel 2001, 40; Snášil 1979; 1982; 1983, 98–100). Ze severomoravských příkladů uvedme **Staré Město**, dnes součást **Litovle**, od jehož historického jádra je vzdáleno cca 400 m. V jeho vývoji nelze nevidět určité paralely s předchozí lokalitou.

Archeologický výzkum inženýrských sítí prokázal intenzivní osídlení se zahloubenými objekty z 1. poloviny 13. století. Po založení Litovle asi roku 1256 dochází k dočasnému útlumu, opětné oživení se konstatuje ve 14. století, kdy se zde formuje předměstí spíše agrárního rázu. Jde evidentně o „trh“ přeložený po několika desetiletích trvání na nové místo (Šlézar 2005). Nelze vždy přesvědčivě zodpovědět otázku, zda u zrodu všech tržních sídlišť, vznikajících a rozvíjejících se v 1. polovině 13. století, stáli osadníci německého původu, resp. se na něm podíleli. Lze to předpokládat na jižní Moravě, kde lze počítat s první vlnou osídlenců již kolem roku 1200 (Hosák 1967).¹⁰ Ne tak jednoznačně však lze na problém nahlížet v raných tržních sídlišťích na střední a severní Moravě a ve Slezsku, kde se s některými výjimkami (Olomouc, Opava, Bruntál, Uničov) přítomnost cizích osadníků projevuje spíše po polovině 13. století (shrnutí Kouřil 1993, 142 s další lit.).

Zdá se, že zejména u menších královských měst a řady dalších útvarů obdobného či nižšího řádu, jejichž založení iniciovaly různé vrchnosti, se dosti často i na sledovaném území setkáváme s *translací* realizovanou po několika desetiletích života prvotního založení, které obvykle ještě nedosáhlo statutu města a po územní změně dožívalo v podřadném postavení s častým přídomek „Starý“ (obecně s výčtem příčin Fischer 1952). Zvláštní případ představuje v této souvislosti Brno, kde se tak označovala starší část předlokační aglomerace po založení právního města, ovšem také na území osídleném již o 100 let dříve. Kromě již uvedených příkladů lze uvést poněkud záhadný Bruntál, resp. blízké Staré Město, kde se uvažuje o rozptýleném hornickém osídlení kolem poměrně velkého kostela (Kouřil–Wihoda 1999, 167). Zdá se, že častěji se tento jev projevuje na severní Moravě a v Českém Slezsku, tedy v oblastech se silnou kolonizací 13. století. Na příslušných lokalitách s přízviskem „Starý“ zde vesměs chybí moderní archeologické výzkumy a povětšinou není ani z pramenů zřejmý jejich tržní ráz, byť ho alespoň u některých můžeme předpokládat (Moravská Třebová, Bílovec-Stará ves, Frýdek-Staré Město, Fryštát-Staré Město; Bakala 2002a–e; Kouřil 1993, 144).

Organizace osídleného areálu měst a městeček

Tato „střední úroveň“ bádání o zacházení s prostorem středověkých měst představuje vědně téma archeologie, ač i zde nelze nevidět meze oborových možností. Nehledě na stále v mnoha lokalitách existující historické struktury či případnou nápovědu písemných pramenů, je archeologie schopna odlišit několik způsobů využívání osídlené plochy. Základní rovinu představuje vztah komunikace, kam řadíme i veřejná prostranství typu tržišť, a obytných, parcelovaných bloků; dále přistupují okrsky sakrální obklopené a propojené s funerálními, neboť hřbitovy jsou ve vrcholně středověkém období plně vtaženy do světa živých (např. Illi 1992; Ohler 2001, 157–189). Nelze také zapomenout na problematiku městských hradů, někdy integrovaných do obvodu městských hradeb (Uherský Brod, Uherský Ostroh; Plaček 2001, 655–658).

V oblasti formování uliční sítě a tržišť v rámci městského půdorysu se řeší obvykle tři základní otázky: 1) do jaké míry mohly být začleněny předlokační struktury, 2) kdy se stabilizoval „historický“ půdorys, 3) zda, z jakých příčin a v jakém rozsahu docházelo k prostorovým změnám ve vztahu veřejných a obývaných ploch. Role archeologie je zde zcela nezastupitelná, neboť prosté promítnutí historického půdorysu do minulosti nemusí vždy odpovídat realitě. Ač zavedení dědičné, vyměřené parcely (arey, městiště) nesmírně přispělo k právně podložené stabilitě městského půdorysu, přesto ve fázi dominující dřevěné či dřevohliněné zástavby docházelo k dílčím změnám, jejichž frekvenci zásadně omezilo až rozšíření zděných domů.

Prvek kontinuity mezi předlokačními a lokačními areály představují *sakrální stavby*, často přebírané s hřbitovy do nové struktury, pokud zahrnula i plochu staršího osídlení (Olomouc, Brno, Znojmo, Uherský Brod, Telč, Uherské Hradiště). Chrám zaujal většinou excentric-

¹⁰ Zajímavý doklad o existenci veligradských „cives“, jen zčásti dle jmen německého původu, poskytla listina hlásící se k roku 1202, zfalšovaná až po roce 1257. Její výpověď o právním postavení obyvatel trhové vsi před založením Uherského Hradiště je však sporná (CDB II, 370–372, č.355; srov. Dušková 1947, 289; Šebánek–Dušková 1963, 48; srov. Klápště 2005, 385, 386).

kou polohu blíže okraji nově vyměřeného areálu, méně se s farními kostely setkáváme na náměstích (např. Uherské Hradiště, Ivančice, Jemnice, Hustopeče; srov. pro Čechy Ježek 2000, 27–30). Bylo již zaznamenáno několik příkladů, kdy farní chrám porušil jednotlivé starší hroby. Z tohoto jevu nelze vždy odvodit existenci předkostelního pohřebiště, případně starší, zatím neznámé fáze svatyně; na posvěcené místo se prostě začalo pohřbívat v určitém předstihu před stavbou kostela (např. Ostrava, kostel sv. Václava; Šikulová 1968a; 1970, 57; Zezula 1999, zvl. 357; 2003, 14–19; Brno – kostel Všech Svatých, Holub et alii 2005b, 146, 147; 2006a, 202; 2006b, 282, 283).¹¹ S formováním půdorysu v okolí kostela sv. Jakuba v Brně souvisel zánik dvojice snad potravinářských pecí v komunikaci nyní vyměřené Hřbitovní uličky; v důsledku rozšiřování hřbitova zanikla ještě ve 14. století část okolní zástavby jihozápadně a východně (Merta 1999a; Procházka 2000, 106; Vičar 1965, 266; Holub et alii 2006a, 169–171; 2006b, 271–276). Nutným předpokladem završení formování půdorysu v Modřicích byl zánik mimokostelního hřbitova, který v polovině 13. století zaujímal jihozápadní okraj pozdějšího náměstí (Procházka 2003b, 284–287).

Ve významných centrech s předlokačním osídlením se obvykle připouští kontinuita komunikačních tahů, kterým se přikládá určitý vliv na formování vrcholně středověkého půdorysu, a to jak v Brně (Richter 1936, 300–310; Procházka 2000, 29, 30; Merta–Peška 2003, 118), tak v Olomouci či Znojmě (Bláha např. 1998, 133–136; 2002; Richter–Samek–Stehlík 1966, 27–31). Původně byly směry cest v zástavbě odvozovány z historických půdorysů, v Brně a zejména v Olomouci sehrála významnou roli i archeologie vymezením předlokačního areálu. Aníž bychom o dosud provedených rekonstrukcích a priori pochybovali – např. ve Znojmě odráží nepravidelný půdorys severní části města dodnes nepochybně starší komunikační osnovu – bylo by vhodné přinést též přímý archeologický důkaz dochovaného cestního povrchu z předlokačního období. Jako příklad poslouží vrstvička drtě keramiky z počátku 13. století a kostí na povrchu ulehlé spraše doprovázená žlábkem (vyjetá kolej?) v Masarykově ulici v Brně, považované za důležitou severojižní komunikační osu (Procházka 2000, 98, 103, obr. 52). V souvislosti s přežíváním resp. dalším rozvojem tradičních struktur poskytlo **Brno** k řešení zajímavý důležitý námět – totiž určité rozdíly mezi jižní částí s osídlením od 12. století a nově osazeným územím na severu. Předběžně se zdá, že jižní část města zaznamenává na počátku 13. století výrazný vzrůst intenzity osídlení, avšak jaksi ve starší tradici, a to zejména přežíváním některých typů zástavby a její pozicí vůči komunikaci, absencí prokazatelné parcelace. Na druhé straně však chybí důkazy o nějaké starší osnově cest, než jaká se dochovala do asanace historického jádra na přelomu 19. a 20. století. Zahloubené objekty však přinejmenším místy přesahují historickou stavební čáru. Zdá se také, že tzv. Malý špalíček v severozápadním koutu dnes nepravidelně strukturovaného obvodu náměstí Zelný trh vznikl snad poněkud opožděně v původně nálevkovitě se rozšiřující komunikaci (Merta–Peška 2003, 118).¹² Jde snad o předlokační tržiště převzaté do lokovaného města? (tzv. forum Antiquum z pramenů 13. století; srov. Procházka 2000, 106, 107). Je však třeba připomenout, že v ploše zatím nebyly doloženy předlokační komunikační úpravy povrchu. K zarovnání Dolního trhu, členěného v severní části zbahnělou depresí, došlo až na přelomu 13./14. století. Mírná prohlubeň, odvádějící povrchové vody, zde existovala i později (Kvítková 2001).

Ač již zmíněný zánik jam a zpevňování povrchu Dolního náměstí v **Opavě** jistě potvrzuje tržní funkci tohoto prostoru; existenci některých prohlubní na ploše, která již mohla fungovat jako tržiště, nelze vyloučit. Z přítomnosti tří nároží zahloubených objektů, odkrytých na severovýchodní straně centrálního náměstí Masaryka v **Jihlavě**, se soudí na změnu půdorysu resp. na jeho reglementaci až po vydání stavebního řádu r. 1270 (Hejhal–Hrubý 2005, 129; Hrubý et alii 2006, 230–232). K určité opatrnosti při vylučování takových nálezů

¹¹ Z vesnického prostředí známe obdobnou situaci na zaniklé vsi Kovalov u Žabčic jižně Brna, srov. Měřínský–Unger 1983, 127, 128.

¹² Nevelké výzkumy na parcele domu Zelný trh 13 a v blízkém okolí nedoložily osídlení starší než ze 14. století (např. Holub et alii 2003, 90). Rozsah dosavadních zjištění však není pro jednoznačný soud dostatečný.

ze souvislosti s tržní funkcí vybízejí některé zahraniční analogie. Např. ve vestfálském Osnabrücku byly kolem roku 1200 v prostoru tzv. Markstrasse postaveny podsklepené domy s tržní funkcí (Schlüter 2002, 77, Abb. 15, 82–84). Ve slezské Bytomí byl na náměstí odkryt mimo jiné 70 cm zapuštěný dřevěný obchůdek z konce 13.–14. století (Wójcik–Kühnel 2004, 48). Pro určité posuny alespoň na periferii ortogonálního půdorysu Jihlavy však svědčí několik zahloubených objektů, patrně suterénů dvoupodlažních domů, v komunikaci ulice Divadelní v severní části historického jádra (Štof–Zatloukal 1997; Procházka 1996d, 130, 132, 134, Abb. 10). Zato plošný výzkum **olomouckého** Horního náměstí potvrdil tržní funkci místa od 2. poloviny 13. století, přičemž nejspodnější úroveň souvrství bylo dosaženo jen v nevelkých sondách, takže nemáme jasnou představu o využití plochy v rané fázi města, či dokonce v předlokačním období. Nejčastější archeologicky doložitelnou a nezpochybnitelnou indicií funkce prostoru jako komunikace či náměstí jsou zpevnění povrchu, prováděná nejčastěji šterkem, posléze po roce 1300 i kamennou dlažbou (viz níže). Zato obdobnou situaci v **Bruntále**, kde byla zachycena hustší zástavba polozahloubených objektů nejen podél nynější fronty hlavního tržiště (náměstí Míru), nýbrž i v jeho ploše, navíc zanikající až ve 14.–15. století, lze sotva pochybovat o radikální půdorysné změně v pozdním středověku (Kiecoň 2005). Totéž lze říci o **Slavkově** u Brna, kde bylo nynější náměstí vyměřeno nejdříve v pokročilém 14. století (viz výše). Zásadní změny lze konstatovat také v **Litovli-Starém Městě** a **Starém Městě u Uherského Hradiště** po translaci části osídlení do nových měst v nejbližším okolí.

Archeologicky dosti často dosvědčovanou změnu do uspořádání zástavby přinášelo zakládání *mendikantských klášterů*, které v intenzivně osídlených areálech převrstvují starší zástavbu, což bylo prokázáno v Brně (minoritský, dominikánský konvent) či v Opavě (dominikáni) a slabě i v Jihlavě, zde snad v areálu dominikánů (Procházka 2000, 50, 51; Holub et alii 2003b, 56–58; Prix–Zezula 2000; Zatloukal 1994, 206; Šikulová 1975; Kouřil 2006). Tyto doklady předklášterního využívání prostoru představují důležitou indicii pro posouzení tempa zasídlování lokačního areálu a jeho urbanizaci. Vyniknou ve srovnání s plošně předimenzovaným Uherským Brodem, kde se lokační zástavba soustředovala kolem velkého náměstí a několika přilehlých ulic. Do prestižní plochy tržiště byly asi až v 15. století vloženy dva bloky domů, zatímco okrajové části města byly využívány spíše jako zahrady (Kohoutek 1996, 381, 382). I zde byly ve 13. století registrovány nepravidelnosti a posuny v zástavbě, jinak respektující ortogonální půdorys (Pavelčík 1981; Procházka 1984).

Důležitým, byť ne hlavní znakem „městskosti“ určitého sídliště je vymezení areálu *hradbou* (souhrnně pro Moravu Měřinský–Nekuda 1997; Plaček 1999). Nález dobře datovaného opevnění – a nemusí to být hradba, ale třeba jen příkop – nepochybně představuje důležitou indicii o existenci ohraničeného okrsku, kde platilo městské právo. Ne náhodou se příkop (fossa) objevuje v listině z července 1226 pro Znojmo, která hovoří o dotváření městského areálu (CDB II, 279–280, č. 285), či v souvislosti s mílovým zákazem krčem pro Opavu z roku 1224 (CDB II, 256–257, č. 265). Ve větším privilegiu pro Brno z ledna 1243 je právní obvod města přímo určen příkopem a hradbou („infra fossatum et murum“; CDB IV/1, 79–87, č. 17; srov. Flodr 1993, 5, 21). Ojedinelý doklad dřevohliněného opevnění trhové vsi známe ze Starého Města (Veligradu) u Uherského Hradiště (Hrubý 1965, 228–232).

Nejvíce výzkumů nejstarší zděné fortifikace proběhlo v **Brně**, kde lze předpokládat výstavbu hradby již před polovinou 13. století, přičemž těsně předcházející osídlení, tedy jeho odpadové areály, překračovalo vnějším směrem její linii (Procházka 2000, 122–124; Himmelová 1997; Unger–Kos 2001; Holub et alii 2005b, 141–145; 2006a, 188, 189). Rovněž v **Jihlavě** lze uvažovat o výstavbě hradeb brzy po lokaci (Zatloukal 1996; 1997c–f; 1998; 1999a–c). V **Opavě** se příkop hloubil patrně již před polovinou 13. století v souvislosti s lokací, v tomtéž věku se stavěly i hradby, o čemž svědčí výsledky archeologického výzkumu Hradecké brány (Kiecoň–Zezula 2005). Zato v **Olomouci** se zděná hradba připouští až kolem přelomu 13./14. století (např. Bláha 1999, 208; Kubešová 2002). V **Uherském Hradišti** dosavadní výzkumy potvrdily datování nejstarších částí městských hradeb do 14. století (Procházka–Sulitková 1984, 49–53). Dílčí

poznatky o výstavbě hradeb byly archeologickou metodou získány také z Třebíče, Litovle, Velkého Meziříčí, Ivančic, Velké Bíteše aj. (Plaček 1999, 53; Unger 1995; Obsůsta 1999, 139–141; 2002, 113–114; Doležel–Smutná 1997, 261).

Prvotní parcelace a její změny

Nedílným atributem institucionálního města je parcelace, tedy rozměření areálu města či jeho části (bloku) do těsně přiléhajících stavebních pozemků parcel (areí, městišť). Jejich hranice nebylo možné měnit tak volně, jako u sídlišť raného středověku. Hlavní formou držby stavebního pozemku se ve 13. století stává dědičný svobodný nájem, zatímco vlastnictví zůstalo v rukou pozemkové vrchnosti. Uznávací poplatek spíše symbolického rázu pak představuje areální činže. Vlastník mohl s městištěm volně disponovat, mohlo tedy být předmětem prodeje, dědictví, mohl být zatížen rentou – v praxi se tak vždy dělo ve spojení s na parcele stojícím domem (obecně Strahm 1945).

Problematika prvotní parcelace patří na sledovaném území k stále velmi nedostatečně řešeným tématům, zejména z hlediska archeologických pramenů. Chybí studie, které by řešily vývoj parcelních hranic nějaké části středověkého města na základě zevrubné analýzy archeologického výzkumu s případným využitím jiných druhů pramenů. Přitom je zjevné, že retrospektivním využitím plánů stabilního katastru,¹³ sledu držitelů městišť a umístění historických staveb se středověkými jádry se jen v několika málo velkých městech dostaneme zhruba k polovině 14. století (Brno, Znojmo, Uherské Hradiště). Je však možné vztáhnout nejstarší bezpečně doloženou parcelaci k první fázi urbanizace? Z nemnoha našich, podstatně však více ze zahraničních, zejména německých měst, odkud byly publikovány studie zabývající se vývojem parcelního členění, známe několik modelů prvotní parcelace. Buď byly vyměřeny velikostně blízké, relativně široké „praparcely“, které se dále dělily, nebo spíše hluboká relativně rovnoměrně vyměřená městiště,¹⁴ případně šlo od počátku o zcela různorodou areální strukturu. Přitom se projevují určité rozdíly mezi parcelacemi 12. století, kde bývá zvýrazněn šířkový rozměr, a členěním století následujícího s důrazem spíše na hluboká, úzká městiště, i když se můžeme setkat se značnou variabilitou (např. Baeriswyl 2003; Gutscher–Pfrommer 1999; Legant–Karau 1993; Schlüter 2002; Rötting 1990; Rębkowski 2001 aj.). Obecně v našich podmínkách pocítujeme nedostatek archeologických nálezů dělicích plotů či zdí ze středověku. Nejčastěji používanou metodou při rekonstrukci středověkých hranic městišť proto zůstává srovnání pozic nejstarších zjištěných obytných staveb s tzv. historickou parcelní hranicí.

Z raných lokací byly určité poznatky získány v **Opavě**, kde byla zachycena řada dřevěných parcelních plotů. Závažná, zatím patrně nejobsáhlejší zjištění k danému tématu, přináší nová studie (Zezula–Kiecoň–Kolář 2007)¹⁵ zejména v souvislosti s odkryvem na tzv. Drůbežím trhu, kde se podařilo zachytit řadu nepochybně parcelních plotů v zadních partiích městišť. Zde budiž jen stručně uvedeno, že ukazují na stabilitu orientace parcelních os, avšak v některých případech lze z jejich umístění odvodit i místy značné lokální posuny. Parcelami probíhaly i vnitřní ploty rovnoběžné orientace s hraničními, což může v některých případech ztížit interpretaci. Členění parcel košatinovými ploty se uvádí bez dalších podrobností též z **Olomouce** – Pekařské ulice. Změna struktury parcelace v průběhu středověku oproti lokační etapě se předpokládá též v ulici Úzké, kde nejstarší arey se zahloubenými objekty (sklepy?) byly orientovány do této boční spojky. Pozoruhodným zjištěním je vznik nynější parcelní hranice mezi městišti domů Pekařská 5, 7 až v pozdním středověku, po zániku tří fází tamní zástavby (Bláha 1999, 190, 185, 204, obr. 13, 205–208).

¹³ V této souvislosti používám pracovní termín „historická parcelní hranice“, vztahující se na nejstarší plánový doklad, povětšinou z mapy stabilního katastru z 1. poloviny 19. století.

¹⁴ Metodicky přínosný příspěvek představuje zejména ověření skutečné velikosti parcel záhringkých měst v jihozápadním Německu, např. ve Freiburgu se skutečnost odchylovala od ideálního schématu z písemných pramenů kolem 20%; šlo především o jednotky pro výpočet zdanění (Baeriswyl 2003; Untermann 1995, 151–154; Steuer 1995, 98–102).

¹⁵ Autorům děkuji za poskytnutí rukopisu před publikací.

Brno se sice vyznačuje snad největším počtem zkoumaných ploch v historickém jádru na sledovaném území, nedostatek prokázaných ohraničení však omezuje možnosti zjištění prvotního parcelního členění na konfrontaci historické parcelace s rozmístěním dochovaných či odkrytých obytných staveb, případně dalších objektů. Jedním z výjimečně dobře dochovaných ohrazení je dvouřádková palisáda, resp. žlab na Františkánské ulici 9 v ploše komunikace z 1. poloviny 13. století, který jen naznačuje zcela jinou strukturu zástavby tohoto prostoru před konstituováním židovského osídlení; historická parcelní čára se zde konstituuje výstavbou zděného domu na přelomu 13./14. století. Z dalších výjimek lze uvést kamennou zeď, uzavírající vzadu městiště domů č. 2/4, 6, 8 vůči markrabské parcele na Mečové 2 na Starobrněnské ulici, postavenou patrně již v 1. polovině 14. století (Holub et alii 2003a, 63). Soudě dle řady zápisů v nejstarší brněnské pamětní knize (1343–1376, resp. 1379), představovala nejběžnější hranici mezi městišti zeď, přičemž je doloženo několik případů, kdy nahradila starší plot (Flodr 2005, např. 51, č. 41 k roku 1349, 70, č. 92 k roku 1355).¹⁶ Navzdory četným archeologickým výzkumům v donedávna nejzachovalejším bloku tzv. Velkého špalíčku nebyla geneze tamní velice variabilní parcelace (rozpětí 7–38 m) zatím plně objasněna; dosavadní poznání naznačuje v zásadě stabilitu lokačního členění; nejasnosti přetrvávají zejména v otázce stabilizace zadních částí městišť v severozápadní části bloku (srov. Merta–Peška 2003; Himmelová–Procházka 1995). Občasné jámy ve veřejných komunikacích nelze přímočaře interpretovat jako relikty staršího půdorysu, nýbrž spíše jako doklady krátkodobého, živelného využívání těchto ploch v lokačním období (Procházka 2000, 101–105). Postupnou regulaci stavební činnosti dokládá již tzv. jihlavský stavební řád z roku 1270 a zejména brněnská právní kniha písaře Jana z poloviny 14. století, kde se uvádí zákaz stavby na veřejné cestě a patrně i veřejných prostranstvích vůbec („in via communi et in publico“; Pošvář 1956, 178; Flodr 2001, 203). Reziční funkce Brna za Lucemburků, vedoucí k usazování šlechty, podpořila slučování parcel pro potřeby výstavby šlechtických paláců, někdy na místě sloučených městišť (Dominikánská 9, známý „Dům pánů z Kunštátu“, či dům pánů z Boskovic ve Veselé ulici, před rokem 1365; Mendl 1935, 302; Vičar 1971, 59 – zde i příklady obdobných akcí měšťanů). Specifický proces představuje vydělování malých městišť z rámce velkých, často nárožních parcel v závěru 15. a v 16. století. Historická brněnská parcelace se vyznačuje značnou variabilitou, která byla patrně alespoň zčásti výsledkem dílčích, postupných lokátorských počínů v rámci hrubě vytýčených bloků. Zčásti to snad mohou kromě některých jiných znaků odrážet platy váznoucí na jednotlivých městištích, záležitost však vyžaduje novou analýzu (Mendl 1935, 137–139; Vičar 1969). Mechanismus dělení nejstarších areálů zůstává většinou neznámý. V nejstarší městské pamětní knize se vedle odkupu blíže nespécifikované části parcely lze setkat i s prodejem jedné třetiny městiště za 1 hřivnu (Flodr 2005, k roku 1368; 679, č. 2066; k roku 1367, 791, č. 2371).

Již několikrát byl publikován příklad **Uherského Hradiště**. Písemné prameny zde ojedinělým způsobem zpřístupnily technologii lokace – celé město bylo rozčleněno do 22 kontextů, tedy parcelních bloků po čtyřech městištích dle nedochovaného registru zvaného „liber locationum“. V praxi se patrně toto členění již od počátku uplatnilo jen výjimečně, avšak sloužilo jako podklad pro výměr areální činže. Nicméně ve 13.–počátku 14. století musíme místy počítat s odlišnou parcelací, než zachycuje stabilní katastr z 1. poloviny 19. století, jak dosvědčuje situace na Otakarově ulici. Současnou hranici parcel 129 a 130 lze klást patrně až do 15. století. Čtveřice nesoučasných parcelních plotů v týlu trojice parcel při Kunovic-kém (Dolním) náměstí a Růžové ulici z 2. poloviny 13. a 14. století naznačuje určitý pohyb parcelní hranice kolem ideální čáry (Procházka–Snášil 1984, 47–50; Kohoutek–Procházka 1997, 253). Hypotézu, že již v 1. čtvrtině 13. století bylo jádro **Třebíče**, později města benediktinského kláštera, parcelováno, podpořil v nedávné době nález plotu v těsné blízkosti a stejné orientace s historickou parcelní hranicí ve dvoře domu na Karlově náměstí č. 25; dendrodata z kůlů naznačila jejich smýcení kolem r. 1220 (Obšusta 2002, 112, 113).

Takřka ze tří čtvrtin do roku 2006 prozkoumané **Staré město u Žďáru**, forum trvajících

¹⁶ Zápis z r. 1355 uvádí sílu zdi o síle dvou cihel, tedy cca 25–28 cm..

necelou jednu generaci ve 2. polovině 13. století, zatím pochopitelně postrádá analýzu urbanistické struktury. Zdá se, že alespoň části půdorysu rozvrženého kolem centrální cesty, se silným zastoupením relikvů obytných staveb, byly parcelovány, což zatím nelze zodpovědně tvrdit o západním kvadrantu s převahou výrobních zařízení (Čižmář–Geislerová 2006, 322, 323; Geisler 2005; 2006; Richter 1974; 1982, Zatloukal 1999e). Obdobně hypoteticky lze konstruovat strukturu alespoň části sídliště 13. století v Rýmařově, stejně jako v předchozím případě s nedostatečnými doklady hraničních stěn (naposled Goš–Karel 2003).

Dosavadní stav bádání naznačuje, že ve středověkých městech většinou neprobíhaly plošně rozsáhlé změny parcelace, že nerovnoměrnost parcelního členění má svůj počátek většinou již v lokační fázi. Výjimku ovšem představují lokality, kde dochází k zásadním restrukturalizacím půdorysu (Slavkov u Brna, Bruntál). S nerovnoměrností pozemků, jejichž rozloha se řídila patrně nejvíce přáním a možnostmi vlastníka (nájemce) parcely, počítá již lokační listina Uničova z r. 1223 (CDB II, 237–239, č. 246; III/1, 82–83, č. 76).¹⁷ Dřevohliněná zástavba i značná mobilita měšťanů, dosvědčená však až prameny o sto a více let mladšími, než doba založení příslušných měst, podporovaly změny parcelního členění. Po nástupu zděné architektury se městiště sice nadále slučují či rozdělují, avšak při využití stávající zástavby a respektování vnějších hranic dotyčné arey či skupiny (obvykle dvojice) areí.

Charakter zástavby

Z předlokačního období zatím máme z areálů institucionálních měst stále málo náležitě publikovaných dokladů forem zástavby. Brněnské příklady naznačují kromě různých, často obtížně interpretovatelných jam a rozměrných soujámí s vtesanými pecemi i přítomnost povrchových objektů s ohništi. Pozornost si zaslouží zahloubené zhruba pravouhlé útvary se vstupní šíjí (Radnická 8). Ojedinelé doklady útržků podlahových úprav z přenesené spráše, doprovázených křivými jamkami při obvodu, lze klást nejdříve na přelom 12. a 13. století (Josefská 7, Františkánská – komunikace). Již zmíněná palisádová ohrada na Františkánské ulici z počátku 13. století se zdá být také ještě spíše pozdním článkem domácího vývoje z předlokačních kořenů (Procházka 2000, 52, 56). Ze starobrněnského pravobřeží jsou zatím uváděny především zahloubené hospodářské objekty, což je nepochybně ovlivněno stavem dochování antropogenních uloženin (Loskotová 1993; Procházka 2000, 30–44; Procházka–Loskotová 1999; Zapletalová 2006, zvl. 763). V Olomouci se na základě archeologických indicií předpokládají především dřevěné povrchové stavby, podařilo se však také doložit přítomnost zděného domu (obydlí nobility?) z doby patrně nedlouho předcházející lokaci (Bláha 1999, 189). Zatím nemáme dostatek srovnatelných dokladů z předhradí mladohradištních hradů, situace na dosud ve větší míře zkoumaných akropolích např. v Přerově, Dolních Věstonicích-Vysoké zahradě či Kramolíně naznačuje rovněž dominanci povrchových srubových staveb. V Rokytně byla konstatována přítomnost polozemnic se sloupovou konstrukcí, v Kramolíně byl odkryt ojedinelý objekt rázu zemnice se vstupní šíjí obdobně zmíněnému brněnskému příkladu (Kohoutek 1995, 189–191, 190 obr. 3; Měřinský 1985, 207; Novotný 1981, 223; Poláček 1995, 269–270).

K charakteru městských domů přinesla archeologie množství dokladů, neomezených jen na archeologizované relikvy a torza, nýbrž dotýkajících se i stojících historických staveb. Především byl prokázán převážně dřevěný, resp. dřevohliněný ráz první tzv. lokační etapy i velkých královských měst. Ekonomicky slabší lokality si udržovaly tento převažující charakter podstatně déle, do pozdního středověku či do novověku. I na sledovaném území archeologie řeší základní otázky – jde o jedno- či víceprostorové stavby? Byly členěny vertikálně včetně podsklepení či spíše horizontálně, nebo jde o kombinovaná řešení? Jak probíhá proces přechodu ke zděným, u nás převážně kamenným domům? Dnes již víme, že na první dvojici otázek v rámci výzkumu charakteru dřevěných domů můžeme najít již širokou škálu

¹⁷ Je otázkou, zda z ustanovení „area...sive parva sive magna“ starší listiny plynou dvě velikosti parcel, jak se domnívá J. Klápště; každopádně areální činže měla být stejná bez ohledu na velikost (Klápště 2005, 364).

odpovědí. Mohutná vlna většinou jednoprostorových, vesměs výrazně zahloubených objektů, která se po prvních nálezech v Čechách snad ještě ve větším počtu začala od 70. a zejména 80. a 90. let 20. století objevovat i na Moravě a ve Slezsku, je dnes převážně interpretována jako sklepy. Tyto shora hloubené objekty¹⁸ bývají vybaveny vstupní rampovitou šíjí nejrůznější orientace v parcele a vydřevěny dvěma hlavními typy konstrukcí – klasickou sloupkovou se svislými prvky v základových prazích nebo sloupovou kombinovanou se zapuštěnými základovými břevny. Vyzdění se vzácně objevuje ve vstupních partiích. Jde o konstrukce, užívané i v povrchových stavbách, kde je pouze věnována větší pozornost výplni polí skeletu, v podzemních partiích často nahrazených pouhým zastrčením desek mezi stěny výkopu a dřevěné rámy. Na základě zejména souboru objektů ze Sekanky-Hradištko, z nichž většina (14 z 21) byla vybavena ohništi, převládla od 70. let v českých zemích teorie „kolonizačních zemnic“ (Richter 1982; Klápště–Velínský 1978; Klápště–Richter–Velínský 1996; Michna 1982b; 1988). Sluší se připomenout, že J. Bláha tzv. zemnice již roku 1978 považoval spíše za sklepy (vícepodlažních) domů (Bláha 1979, 132). Výzkumy ve většině dalších lokalit však ukázaly, že výskyt otopných zařízení představuje spíše výjimečný jev; zdá se však, že je četnější u objektů mělkých než 1,5 m (např. Loštice – náměstí Míru – 100 cm; Goš 1984a, 171, 172). Jde vždy o velmi jednoduchá zařízení.¹⁹ Nikdy nebyla zřízena konstrukce ohniště se zesíleným dnem či regulérní pece, jako tomu bylo např. v povrchové jizbě trojdílného domu v Uherském Hradišti – Otakarově ulici (Procházka–Snášil 1984, 47). Zvýšenou četností zastoupených ohnišť představuje určitou výjimku zaniklé klášterní městečko Staré Město u Žďáru n. Sázavou, kde ovšem jde o relikt zapuštěné v průměru poněkud méně než např. v Brně či dalších výše uvedených městech (Zatloukal 1999e;²⁰ Geisler 2005; 2006; Geisler–Malý 2006). Zatím nejpodrobnější vcelku akceptovatelnou argumentaci proti obytné funkci zmíněných objektů ve prospěch sklepů vícepodlažních domů přinesl P. Vařeka včetně etnografických dokladů pro temperování suterénů (2002).²¹ Manifestačně se zhruba současně k teorii sklepů přihlásil kolektiv pracovníků Archaie Brno (Holub et alii 2003b), který mj. zdůraznil i sociálně deklasující aspekt bydlení v objektech zapuštěných vesměs cca 1,5–3 m.²² J. Klápště ve nejnovější syntéze na revizi problému zemnice–sklep víceméně rezignoval, z textu plyne akceptování obou možností s důrazem na řádné zdůvodnění každého jednotlivého případu (Klápště 2005, 366–392). Z etnografických dokladů skutečných zemnic, hloubkou blízkým našim suterénům, které shromáždil P. Michna, vyplývá, že jde vesměs o stagnující rurální prostředí, případně o oblasti s chladným podnebím; tyto objekty však nebyly nikde zaznamenány u společenských vrstev postavením srovnatelným se středoevropským měšťanstvem 13. století. To samozřejmě nevylučuje, že některé objekty tohoto druhu byly v našem prostředí v té době obývány či se v nich něco vyrábělo, šlo však spíše o výjimky. Patří k nim jedna místnost v trojprostorové „zahloubené usedlosti“ v Olomouci – Pekařské ulici, kde na počátku 14. století pracovala pekařská pec. K posouzení otázky, zda přece jen tato stavba neměla i povrchové podlaží, v zatím nejobšrnější publikaci postrádáme např. informaci o otopném zařízení v jizbě (Bláha 1999, 205–208).

¹⁸ Podhloubené sklepy blížící se lochům jse objevují např. v Brně; ve studii Holub et alii 2005a, 45, kde jsou shromážděny další příklady, se bezdůvodně popírá tento typ sklepa v případě č. 38 na Dominikánské ulici; srov. Procházka 2000, 48, obr. 15, 49, obr. 17.

¹⁹ Otázka funkce zahloubených objektů na Sekance by si ještě zasloužila diskusi, to se týká i otázky původního uložení nádob u ohniště v jediném případě (Richter 1982, 26, 33, 34; objekt s nádobami Klápště–Richter–Velínský 1996, 155, Abb. 3, 4; srov. též Procházka 1996d, 136).

²⁰ Žďárské objekty dosahují vesměs hloubek jen kolem 1 m, někdy i výrazně méně (Zatloukal 1999e, 197).

²¹ Za problematickou lze považovat pouze P. Vařekou akceptovanou vazbu zemnic s ohništi na hornické prostředí (2002, 273, 274). Kromě hornosaského sídliště Sachsenburg–Treppenhauer sem řadí i zmiňovanou Sekanku, kde ovšem není takový charakter prokázán, hovoří se pouze o podílu řemeslníků (Richter 1982, zvl. 219–228).

²² Odmítnutí výskytu bytí ojedinělých ohnišť v práci Holub et alii 2005a, 53 s vysvětlením, že jde o stopy požáru, není v případě konkrétních příkladů z Dominikánské a Josefské ulice na místě; zmíněné podsklepené domy nenesou žádné další indicie požárového zániku. Do objektu v Josefské ulici 9 se vypálená mazanice dostala druhotně, a to jen do svrchní úrovně výplně (Loskotová–Procházka 1995, 126, 115, obr. 2, obr. 11).

Suterény s dřevěnou výztuží se hojně objevily nejen v Brně, ale z větších královských měst také v Jihlavě, Opavě, Olomouci; dosud snad chybějí ve Znojmě. V Čechách častější objekty s plentami z nasucho kladených kamenů (Vařeka 2002, 257) se zatím v moravských a slezských městech soudě dle publikací nacházejí jen ojediněle, výjimku představuje hornické sídliště Staré Hory u Jihlavy či Rýmařov (Bláha 1999; Hejhal et alii 2006, 219, 220; Hejhal–Hrubý 2006, 237–240; Holub et alii 2005a; Kiecoň–Zezula 2004; 2005a; Michna 1988; Procházka 1996d; 2000, 109; Zatloukal–Zimola 1999; obecně k problému naposled Vařeka 2002). Tyto objekty, až na ojedinělé, nepřilíhají průkazné náznaky zatím bez povrchových, nepodsklepených částí, se objevují i v dalších, často méně významných menších lokalitách, které ve 2. polovině 13. či 1. polovině 14. století dosahují postavení měst či městeček; lze uvést Uherský Brod, Pohořelice, Modřice, na střední a severní Moravě např. Prostějov, Loštice, Uničov, Rýmařov, ve Slezsku Bruntál, Hlučín, Ostravu; Čižmář–Šmíd 2000, 88–91; Procházka 2002; 2003; Klanicová 1997; Holub 2004, 237; 2005, 313; Goš 1984a; Goš–Karel 2003; Goš–Karel–Novák 1985; Michna 1980a; 1988; Stabrava–Teryngerová 2001; Krasnokutská 2006, 264, 265; Zezula 2003, 10, 11, 32). V **Brně**, kde je zatím relativně nejlépe poznána geneze těchto objektů, se zdá, že na počátku 13. století se zde sporadicky objevují menší pravouhlé sklípky bez jednoznačně určitelné výztuže. Souběžně však lze počítat s prvními relativně většími objekty, jak naznačuje sklep č. 556 z Rašínovy ulice. Dendrochronologií přesněji časově určené stavby naznačují jejich výraznější rozvoj ve druhé třetině 13. století, keramika z většiny zánikových zásypů nepřesahuje závěr 13. či 1. polovinu 14. století, musíme však počítat s jejich občasnou existencí v pokročilém 14. století.²³ V Brně šlo ve 13. století o opravdovou módu, ne vždy další vývoj potřebu podsklepení prokázal, o čemž svědčí absence podsklepených středověkých staveb z 15.–16. století na některých okrajových parcelách na Panenské a Josefské ulici (Himmelová et alii 1993, 86; Procházka 2000, 56, 57; Loskotová–Procházka 1995; Holub et alii 2005a, 91, 92). V **Opavě** zanikají nejstarší suterény již před polovinou 13. století, nejmladší však až na přelomu 16. a 17. století (Kiecoň–Zezula 2004, 62–66; 72–76; 2005a; Kolář 2006, 226). **Olomouc** se vyznačuje dle předběžných publikací poměrně různorodou skladbou obytných staveb 13.–14. století. Vedle hlubokých vydrvených sklepů se setkáme i s objekty mělčími, o hloubce méně než 1,5 m a dokonce i pod 1 m, z nichž některé byly s velkou pravděpodobností součástí složitějších, zčásti jen na povrchu terénu situovaných staveb, kde plnily hospodářskou funkci. Lze odtud uvést již zmíněný trojdílný zahlobený (podsklepený?) dům pekaře z přelomu 13./14. století (souhrnně Bláha 1999). Pozoruhodné nálezy, dokumentující přerod podsklepeného domu v průběhu 14. století, pocházejí z **Prostějova** – Hlaváčkova náměstí/Šerhovní ulice. Ve druhé a třetí fázi šlo o polozahlobený až takřka povrchový dům (zapuštění 60–80 a 40 cm; Čižmář–Šmíd 2000, 88–91).

V podlahách suterénů se občas vyskytnou zásobní jámy, doložené v Brně, či Prostějově. V Opavě – Holubí ulici byla třetí fáze objektu z 13./14.–14. století vybavena zapuštěným sudem (Čižmář–Šmíd 2000, 89; Holub et alii 2005a, 51; Kolář 2006, 262; Procházka 2000, 112).

O povrchových, vícedílných stavbách v **Olomouci** svědčí jak dochované, byť zatím vzácné relikvy základových konstrukcí (třída Svobody), tak vrstvy vypálené mazanice (Bláha 1999, 195–198, 209; Michna 1982b, 187; 1988). Výše zmíněný zahlobený dům v Prostějově doprovázel ve vzdálenosti 5 m povrchový dům, jehož zachycená část byla členěna na dvě

²³ Dle dendrodat vznikl např. suterén na náměstí Svobody 17 ve 2. třetině 13. století, jeden sklep na Kobližné ulici 4 byl postaven v téže době, druhý až po r. 1336, nejde-li jen o opravu (Dvorská et alii 2001; Merta–Peška 2005, 153, 154). Dle nálezů až nejdříve kolem poloviny 14. století či o něco později zanikl objekt č. 8 na Dominikánské ulici 15, snad v souvislosti s doloženým požárem 1356 (Procházka 2000, 46–49; Mendl 1935, 234, 235). Ostatně dřevěný dům uvádí brněnská pamětní kniha k roku 1351 (Flodr 2005, 777, č. 2329; srov. Vičar 1971, 62, 63). Pouze v několika případech byly nálezy ze zásypů brněnských suterénů podrobeny analýze (zvl. Loskotová–Procházka 1995). Ostatní soubory z objektů toho druhu ve výše citované studii (Holub et alii 2005a) byly datovány bez náležité analýzy patrně s přihlídnutím k dosavadnímu stavu poznání vývoje brněnské keramiky (Procházka 1991a; 1996a), přičemž skutečná doba vzniku a zániku těchto objektů nemusí být s časovým zařazením hrnčiny z výplní ve shodě.

místnosti. Jeho podlaha byly jednou zvýšena a po požáru na přelomu 14./15. století vznikl na troskách dům třetí, zničený opět požárem. Je zřejmé, že jde o složitý komplex usedlosti, jejíž podrobné zpracování by nepochybně značně posunul naše znalosti o vývoji městského domu (Čižmář–Šmíd 2000, 85–88).

Nadzemní stavby byly doloženy i v **Brně**, ovšem zatím bez vazby na suterény (Josefská 8, Procházka 2000, 57, 58, 107). Fragment domu tohoto rázu při hradbě na Věžní ulici v **Jihlavě** byl vybaven důkladnou pecí (Zatloukal 1999c; Zatloukal–Zimola 1999, 35, 36). Nejnověji byl zachycen relikv povrchového dřevěného domu také v **Opavě** – Holubí ulici, kde vystřídal třikrát změněný podsklepený dům ze spalitelného materiálu (Kolář 2006, 262). V **Uherském Hradišti** byl v první fázi zástavby některých parcel z 3. čtvrtiny 13. století učiněn pokus s užíváním patrně dvoupodlažních staveb s polozahloubenými suterény (do 1 m), avšak vzhledem k vysokému stavu spodní vody se zde všeobecně ještě před rokem 1300 rozšířily trojdílné nepodsklepené domy, řadového uspořádání i půdorysu „do háku“ (úhlová dispozice) obdobné vesnickému domu (Beroušek–Kováčik 1998; Procházka–Snášil 1984; Procházka 1996d, 128, 130–132). Pozoruhodný vývoj byl zaznamenán v **Rýmařově**, kde se v prvních dvou fázích uvádějí spíše jednoprotorové povrchové domy, v druhé i polozahloubený objekt se vstupní šíjí (sklep?), ve třetí fázi dominují většinou 1,2–1,6 m zahloubené chaty či suterény se šíjemi, ve dvou případech vybavené ohništi (naposled Goš–Karel 2003). Různé polozahloubené (tj. kolem 1 m a méně) objekty, které mohly být součástí obytných domů, byly porůznu zachyceny i v dalších tržních útvarech 13. století či na předměstích měst (např. Kyjov, Bruntál, Opava–Kateřinky (Kiecoň 2005; Šůtora 2001; Geisler 1998; Kouřil 1988). Až ve 2. polovině 15. století zanikla požárem cca 60 cm zapuštěná komora z **Uherského Brodu** – Soukenické ulice (Procházka 1984). Bohužel jsme se dosud nedočkali odpovídající publikace relikvů mimořádně zajímavých dřevěných domů z **Kroměříže** – Vodní ulice, kde se pro druhou fázi ze 14.–počátku 15. století uvádí trojdílné půdorysy se zapuštěnými komorami (Michna 1995b, 425).

Také ve *vesnickém prostředí* lze narazit na suterény nelišící se od městských objektů toho druhu (Brno–Králové Pole, Černá Hora – dokonce ve dvou fázích; Holub et alii, 2006, 199; Procházka–Štrof 1983, 54; Hluk – Procházka 1983a; ojedinele Bystřec – Belcredi 2006, 59–65; Nemilany u Olomouce – Kalábek 2006). Soudě dle z Moravy dosud publikovaných, systematicky plošně zkoumaných zaniklých vsí, vývoj zde ve vrcholném a pozdním středověku směřoval k podsklepení nikoliv vlastní obytné stavby, nýbrž ke špýcharu připojenému k domu nebo stojícím volně. Setkáme se též se sklepy vysunutými z půdorysů domů; vzácně se objevuje polozapuštěná komora. Jediná usedlost (XII) ve Mstěnicích byla do značné míry podsklepena, ovšem vyzdívkou sklepů nebyla provázána s povrchovými konstrukcemi; autoři publikace uvažují o funkci krčmy se skladováním nápojů (Belcredi 2006; Nekuda, R. 2002, 70–85; Nekuda, R.–Nekuda, V. 1997; Nekuda, V. 1975). Je zjevné, že podsklepené půdorysy ve městech si vynutila obchodní činnost, na jižní Moravě zejména skladování vína. Uplatnění sklepů na agrárních sídlištích, sloužících vesměs jen potřebám vlastníka, bylo podstatně menší.²⁴

Je zjevné, že v zástavbě vznikajících měst a městeček 13. století se uplatnily dva výrazné fenomény – jednak vícedílný půdorys, ať již v horizontálním, vertikálním či kombinovaném slova smyslu, jednak podsklepení, či zapuštění části domu. Největším problémem však zůstává otázka prokázání přítomnosti či absence jen povrchových částí půdorysu domů se zahloubeným podlažím.

Proces „zkamenění“ měšťanských domů probíhal nerovnoměrně. Nejvíce poznatků bylo v tomto směru získáno z **Brna**, které náleží k městům ve středoevropském měřítku s velmi raným nástupem kamenných domů již v 1. polovině 13. století. Zdá se, že jen v poměrně

²⁴ Pavel Vařeka ve své syntéze o vesnickém domě samostatné sklepy, které se vyskytují ve volné vazbě na půdorys nadzemního domu zvláště v Pfaffenschlagu, neuvádí (Vařeka 2004, např. 252, 262). Jak ukazuje situace, i ve Mstěnicích se zčásti volně stojícími podsklepenými špýchary je třeba tyto objekty odlišit od zapuštěných komor, kterým se v citované práci dostalo více pozornosti v souvislosti s otázkou geneze trojdílného domu. Nedostatečně je zatím také řešena otázka vztahu městského a vesnického domu v přelomovém období 13.–1. pol. 14. století.

málo zkoumaných případech byl stávající sklep alespoň zčásti využit, vyzděn apod.; v takovém případě šlo o případy suterénů v čele parcel (Zelný trh 9, Dominikánské náměstí – markrabský dům; Holub et alii 2005a, 79, 80; Procházka 2000, 87, 113). Nové zděné sklepy vznikaly povětšinou mimo starší vy dřevěné, což souvisí nepochybně s dotvářením řadové zástavby v čele městišti. Ač v doložených nejstarších reliktech převažují jednoduché pravouhlé stavby, někdy s jakousi předsíní, najdeme již ve 13. století i domy vícedílné (Minoritská 2; podrobněji Merta 2001; Merta–Peška 2001; Procházka 2000, 113–116; Procházka 2003c, Procházka et alii 2006). Rovněž v **Jihlavě** ve 2. polovině 13. století začal probíhat proces výstavby zděných domů, zatím za spoluúčasti archeologie nejlépe doložený v místě radničního komplexu na Masarykově náměstí 1, 2. Zde se podařilo prokázat návaznost na suterén dřevěného (dřevohliněného) domu a objasnit vznik pro Jihlavu tak typického loubí až ve druhé zděné fázi, což může být případ i dalších objektů (Hejhal et alii 2006, 192–204; Novotná 2006; Vošahlík 1981). V bočních ulicích se ve 13. století objevují jednoduchá zděná jádra (Husova ulice; Merta–Kováčik 2002). Proces výstavby honosných sídel jihlavských těžařů na hlavním tržišti, v jehož poznávání dosud dominovala stavební historie, bude ovšem třeba objasnit ještě na dalších příkladech (srov. též Zatloukal–Zimola 1999, 37). Horizont 13. století je v rámci zděných domů zastoupen také ve **Znojmě**, kde ovšem příslušné parcely nebyly archeologicky zkoumány (Richter–Samek–Stehlík 1966, 39). Z dřevohliněné fáze města máme zatím doloženy jen požárové vrstvy v komunikacích, případně části někdy snad zapuštěných podlah s jednotlivými konstrukčními prvky (Čížmář 2001, 258; 2003, 286, 287). V **Olomouci** je nástup zděných městských domů proti Brnu opožděn, z doby kolem r. 1300 byla zjištěna např. stavba zděná na hlínu a teprve od poloviny 14. století se předpokládá urychlení trendu vedoucího k sevřené zástavbě zděných domů přisazených ke komunikacím (Bláha 1999, 203, 208, 209; Michna 1982b). Ač první dosud doložený zděný dům byl v **Uherském Hradišti** postaven ještě ve 2. polovině 13. století, město si patrně celý středověk udrželo převážně dřevohliněný ráz (Procházka–Snášil 1984; Procházka–Sulitková 1984, 59–62). Totéž platí pro řadu menších měst a městeček, kde lze mnohdy počítat se sporadickým nástupem zděné zástavby až v 15. století, někdy ještě později (Ivančice, Modřice, Boskovice; Doležel 1997, 199; 1999, 402; 2002, 139, 167; Hladký 1991; Procházka 1990b; 2002; 2003c, 286).

Samostatnou kapitolu představují **církevní stavby**, ať již kostely nebo kláštery. Této problematiky se v příspěvku pouze dotknu poukazem na doložené zvětšování kapacity chrámů především v největších městech (Brno – chrámy sv. Petra a Pavla a pravděpodobně i sv. Jakuba, Procházka 2000, 72–76; Holub et alii 2006b, 271, 292, příloha 3). Prostorový růst na úkor měšťanské zástavby byl prokázán také v případě minoritského kláštera, který se rozšířil patrně na přelomu 13./14. století k jihu o tzv. malou kvadraturu; přitom zanikly starší podsklepené dřevohliněné domy (Procházka 2000, 68, 69). K důležitým zjištěním (nejen) z hlediska prostorového vývoje patří též skutečnost, že jádrem minoritského i dominikánského řádového domu jsou jednoduché obdélné stavby prolomené střílnovitými okny, které vznikly patrně bezprostředně po založení obou konventů. Zejména v případě dominikánského areálu byly zachyceny též pozoruhodné, zatím ne zcela vysvětlené proměny využívání prostoru (Holub et alii 2003a, 50–52).

Doklady výroby

Odras ekonomiky jakéhokoliv sídliště v archeologických pramenech je vždy neúplný a dvojnásob to platí pro středověké město s vysokým stupněm specializace. Z písemných pramenů vyplývá zažitá a povětšinou nepochybně platná představa, že výroba probíhala na parcelách jednotlivých měšťanů jako samostatných produkčních jednotek. Dokladů výroby z moravských předlokačních aglomerací není zatím publikováno mnoho, což nedovoluje složit ucelenější obraz. V poslední době se zdůrazňuje význam železářství jako předpokladu rozvoje zemědělství i řemesla; intenzivní sekundární zpracování železa bylo v nedávné době inspirativně zmapováno v Praze (Havrdá et alii 2001). Určité doklady práce s železem se

podařilo získat z pravobřežního sídliště starobrněnské mladohradištní aglomerace. Největší prozkoumané areály (Starobrněnská 6–8, Radnická 8) s absencí obytných staveb měly do značné míry výrobní ráz. Přitom nelze vyloučit, že některá tamní pyrotechnická zařízení v soujámích mohou souviset s barevnou metalurgií, ač většinou jde spíše o chlebové pece. Nalezené tyglíky totiž pocházejí výlučně ze zásypů zmíněných výkopů (Loskotová 1993; Merta–Peška 2003; Procházka–Loskotová 1999, 183; Zapletalová 2006, 763, 767). Železářský areál z náměstí Svobody, ležící již na území zaujatém na počátku 13. století Němci a Romány, mohl být v provozu těsně před jejich příchodem (Merta–Peška 2002).

Největší množství brněnských dokladů výroby pochází z období „boomu“ ve 13. století, kdy se ještě v hojně míře využívalo pyrotechnických zařízení v zahluobených objektech. Jde zejména o pekařské pece v soujámích, v prostoru pozdějšího minoritského kláštera vytvářející svým soustředěním v 1. třetině 13. století jakýsi areál bez jasně parcelního členění (Procházka 2000, 65, 66, obr. 12, 117; 2001a). V těsné blízkosti kostela sv. Jakuba, v komunikaci nedlouho poté vyměřené Hřbitovní uličky, byla odkryta dvojice kotlovitých, snad potravinářských pecí z 1. poloviny 13. století (Procházka 2000, 80, obr. 39, 81; Merta 1999a). V téže době se objevují v rámci města také zapuštěné vápenky, které v souvislosti s různými stavbami, zejména opevněním, chrámy či kláštery, pracovaly v intravilánu či jeho těsné blízkosti až do počátku 14. století. Zatím bylo publikováno 11 takových zařízení, která se jednak vyskytovala v rámci městišť, resp. ploch později bezpečně parcelovaných (Josefská 10, Minoritská 1, Mečová 2), jednak též mimo zástavbu. Patří sem vápenky v ploše Dominikánského náměstí blíže dominikánského kláštera (založen před r. 1239), u kostela sv. Jakuba, z obou stran hradby na Solniční a Joštově ulici, vně příkopu na Moravském náměstí. Nejasná je pozice vápenky z Františkánské ulice (souhrnně Procházka 2000, 117, 118; Kolařík–Peška 2006). Tato zařízení stála nepochybně ve formujících se veřejných prostranstvích, tedy mimo parcelní struktury, a byla zde tolerována v době výstavby. Teprve detailní analýza náleзовých situací z Minoritské a Josefské ulici snad napoví, jaký vztah měla zdejší výrobní zařízení z počátku 13. století, umístěná v čele i v hloubi parcel, k obytné zástavbě. Hojný výskyt vápenek v raně lokačním Brně až do počátku 14. století představuje určité překvapení. Je velmi pravděpodobné, že jako zdroje suroviny sloužily blízké výchozy vápence, ve 13. století především Stránská skála hojně těžená pro kamenickou výrobu (např. Dvořák 1996). Je překvapivé, že se alespoň ve 13. století jevilo vhodnější vápenec a palivo dovážet do města, místo zpracovávání na místě těžby a importu vápna. Dosavadní výsledky výzkumu velkého centra vápenictví s dosud fungující těžbou i výrobou na katastru obce Mokrá východně Brna naznačují, že zpracování suroviny zde počíná již na sklonku 13. stol. a rozvíjí se zejména v novověku (např. Čizmář–Geislerová 2006, 228, 229; Kos 2001; 2002a). Zdá se, že pro určení místa výroby bylo rozhodující vlastnictví příslušného zdroje a dostatek pracovních sil přímo ve městě, kam se vzhledem k síti cest také dobře dopravovalo potřebné dřevo; přesto preferování dovozu surovin před hotovým výrobkem nelze zatím jednoduše vysvětlit. Výstavba nových obytných domů, kterou signalizuje výstavba zděného objektu v areálu pozdějšího kláštera minoritů již před r. 1230, však znamená postupný zánik výrobního okrsku v jihovýchodní části města. V 1. polovině 13. století nepochybně končí svou činnost také výrobní okrsek na náměstí Svobody. Nahrazují ho postupně dvě stavby, z nichž ani jednu vedoucí odkryvu nepovažují za první fázi kaple sv. Mikuláše postavenou zde před r. 1231. Zahluobená pyrotechnická zařízení se v horizontu 1. poloviny 13. století sporadicky objevují i na parcelách severní části města, např. na náměstí Svobody 8 (Kováčik 1999).

V pokročilejším 13. století nálezů pyrotechnických zařízení v Brně ubývá. Je pravděpodobné, že byla již konstruována na podstavci a po ukončení funkce, tedy po příchodu nového vlastníka domu jiného povolání, byla likvidována. Patrně nejmladší pekařskou pec z Brněnska, která je ještě tradičně zahluobena, avšak již nasucho vyzděna, známe z pozdního 14. či počátku 15. století z Modřic – náměstí Svobody (Procházka 2002, 272). Povrchové pekařské pece z 13. století se uvádějí ze Starého Města u Uherského Hradiště (viz níže), samotného Uherského Hradiště, případně z Olomouce – Uhelné ulice (Zatloukal 2006, 260).

Dvě pece z Otakarovy ulice na lokačních městištích A i B z Uherského Hradiště mohly sloužit výrobě pro trh (Procházka 1983b, 110, 111). Soudě dle brněnských berních knih a rejstříků z let 1343–1367, 1387 a 1389 musíme ve středověkých městech počítat s poměrně značným pohybem obyvatelstva, čili delší, vícegnerační přetrvávání jednoho povolání v tomtěz domě bylo spíše výjimečné (k sociotopografickým otázkám více Procházka 2003a, 94–96).

Vně středověkého Brna, avšak v těsné blízkosti hradeb, bylo umístěno několik cihelen, doložených od poloviny 14. století, z nichž jedna na Žerotínově náměstí („Na leči“) byla zčásti odkryta archeologickým výzkumem. Zkoumaná plocha dokládá dynamické změny nakládání s prostorem – těžní jáma byla postupně vyplňována městským odpadem již od 14. století. Na jejím okraji stála v 15. století zmíněná cihelna se studnou, představující ovšem jen jednu fázi v sérii nesoučasných zařízení. V polovině 16. století výroba končí a o několik desetiletí později je zde založen první městský hřbitov s kaplí vně hradeb (Flodrová 1996; Merta 1996; Merta, D.–Merta, J. 2001; Vičar 1971, 62). Typická předměstská řemesla zastupovali také jircháři a koželuzi, soustředění na jihovýchodním předměstí při Mlýnské ulici v blízkosti rovněž vně hradeb umístovaných sladoven (Vičar 1966, 229). V souvislosti s archeologickým výzkumem, který postihl část této plochy, se vágne hovoří o jamách využívaných při zpracování kůží (Holub et alii 2004a, 44). Navzdory četným odkrytím dosud chybí hrncířské pece raného i vrcholného středověku, a to i v nejbližším okolí historického jádra. V areálu hradeb jsou první zařízení toho druhu doložena až na přelomu 15./16. století, a to na úpatí svahu návrší Petrov nedaleko městské hradby, kde lze uvažovat o produkci trvajících několik desetiletí. Relikty tří pecí z 15., 15./16. a 16. století byly zachyceny již vně opevnění na Pekařské ulici, na úpatí tzv. Provaznického vršku (Nekuda 1963, 70–79; Nekuda–Reichertová 1968; Beroušek 1999, 299). Poněkud větší životnost měly areály cihelen vně hradeb vázané na příslušné hliníky; z nichž odkrytá provozovna „Na leči“ ovšem patřila městu. Také **Uherské Hradiště** bylo zásobováno keramikou nejdříve z okolí, a to především ze Starého Města (viz níže), zatímco hrncířská výroba blíže hradeb reprezentovaná střepišti (Otakarova – dříve Hrnčířská) a pecemi se vsázkou kachlů (Hradební ulice), je archeologicky doložena až od 2. poloviny 16. století (Kohoutek–Procházka 1997, 253; Snášil–Procházka 1981, 54). Obdobné doklady raně novověké produkce byly získány též z okrajových poloh intravilánu **Velké Bíteše**, kde se keramická produkce 16.–17. století odráží také v názvu ulice (Doležel–Smutná 1997, 162; analogicky **Ivančice**, Oslavanská ulice; srov. Doležel 1993, 80). Největší na Moravě odkryté hrncířské pracoviště vůbec pracovalo ve 2. polovině 14. a na počátku 15. století v **Kroměříži** na dnešním Milíčově náměstí, tedy před Kovářskou branou na stejnojmenném předměstí. Bylo zde celkem odkryto více než 10 pecí, počítaje i nálezy před 2. světovou válkou (Nekuda 1963, 57–62; Chybová 1993). V rámci Hradeckého předměstí jižně jádra **Opavy** pracovala rovněž ve 14. století pec odkrytá V. Šikulovou (1972; 1975, 274). Zato v **Jihlavě** pracovali hrncíři od počátku na okraji historického jádra u hradeb, jak naznačují některé konkrétní nálezy. Na Křížové ulici v severní části městského areálu byly odkryty dvě hrncířské pece z 2. poloviny 13. století, patrně součást parcely orientované do této komunikace podél městské hradby (souhrnně Zatloukal 1998). Navzdory jihlavskému příkladu se zdá, že královská města byla zásobována keramikou převážně z okolí. Vtažení výroby do hradeb, někdy do míst s dostupnou surovinou (Brno), lze pozorovat častěji až v závěru středověku a v raném novověku.

Silně je doložena výroba vápna v trhové vsi **Veligrad**, odkud se uvádí šest vápenek v nejstarším areálu odděleném příkopem od ostatního osídlení. Údajně zanikly po polovině 13. století v souvislosti se založením královského města Uherského Hradiště. Vápenky doprovázely údajně i dvě kovolitecké dílny. Další tři okrsky, jejichž interpretace a časová posloupnost byla načrtnuta vedoucím výzkumu bez náležitěho důkazního aparátu,²⁵ obsa-

²⁵ Zdá se, že Snášilovo členění nevzalo v úvahu další část zástavby, zkoumané V. Hrubým (Michna 1970b, 70–76), doklady výroby, zejména hrncířství, pochází z novějších odkrytí L. Galušky, zejména v poloze Na valách; srov. Galuška 2003. Stav zpracování archeologického fondu této lokality patří k ovšem největším a nebolestnějším dluhům moravské středověké archeologie.

hovaly hrncířské dílny, kovárnu s bronzoliteckou dílnou, pekárnu a dřevozpracující provoz, ovšem zčásti i zdoby koexistence s již se rozvíjejícím Uherským Hradištěm. Některé závěry R. Snášila, např. o vazbě jednoho z vyčleněných okrsků na filiální kostel sv. Víta, což mj. má dokládat nález akvamanile, je třeba brát se značnou rezervou. Je však nepochybné, že i přes degradaci Veligradu na ves po přenesení práva trhu do Uherského Hradiště, si nyníjší Staré Město udrželo významnou pozici v zásobování měšťanů hrncinou, což potvrzují i nová zjištění (Snášil 1980; 1982; 1983, 98–100; Galuška 2003). V každém případě zůstává neřešeným úkolem ve vztahu k Veligradu-Starému Městu otázka vztahu výrobních zařízení ke konkrétním usedlostem, resp. existence vyčleněných výrobních areálů mimo parcelní členění. Kovoliteckou pec identifikoval R. Snášil také v uličním traktu trojdílného, šestiprostorového domu z 2. poloviny 13. století v **Uherském Hradišti** (Mariánské náměstí), tedy jednoznačně v rámci arey (Procházka–Snášil 1984, 46). Další i s příslušným odpadem, se uvádí z **Jihlavy**, Masarykova náměstí – prostoru (pozdější) radnice (Hejhal–Hrubý 2006, 232, 233). Četné brněnské vápenky spíše menších rozměrů evokují představu o rozptýlené výrobě krátkodobě sloužící potřebám konkrétních stavenišť. Výroba ve **Veligradě** je sice soustředěná do jednoho okrsku, však s malými provozy zásobujícími zpočátku několik kilometrů vzdálený veligradský klášter. Nelze vyloučit, že některé zásobovaly i Uherské Hradiště, kde se ve 2. polovině 13. století sporadicky objevují zděné domy. Zato ve **Vyškově**, který nabyl ve 13. století charakteru biskupského města (Doležel 2000, 176) či spíše městečka (jádro o rozloze 8 ha), pracovala v té době mimořádně velká vápenka (vypalovací komora 10,8×3,2 m s šesti tahovými kanály), a to vně obvodu hradeb při komunikaci směřující k Brnu; její mladší nástupce ze 14. století byl zřetelně menší (Kos 2002b; 2003). Lze zde hovořit o mimořádném soustředění výroby, snad pro výstavbu zdejšího hradu či chrámu.

Představu o výrobních areálech na okraji obytné zástavby evokují také dosavadní, předběžně publikované výsledky víceletých výzkumů **Žďáru nad Sázavou-Starého města**. Část místních železářských pracovišť lze hypoteticky vztáhnout ke konkrétním usedlostem např. v jižní části městečka, jiné se patrně soustřeďovaly v místech s jen ojediněle doloženou obytnou zástavbou, zejména ve východní části (Zatloukal 1999e, zvl. 197; Geisler 2005; 2006; Geisler–Malý 2004; 2006).

Řemesla pracující s pyrotechnickými zařízeními se identifikují relativně dobře, ovšem především tehdy, když jsou pece zapuštěny, případně ještě na povrch terénu. Umístěním na zvýšený sokl, kdy pro likvidaci provozu bylo třeba celé zařízení odstranit, nejen pouze zasypat jako v prvním případě, možnost zjištění příslušné činnosti archeologickými metodami prudce klesá. Takřka všechny doklady práce s barevnými kovy v Brně reprezentují početné nálezy tyglíků a jejich zlomků většinou z jímek či jiných druhotných a terciérních úložišť zejména 13. století. K výjimečným nálezům patří dva kadruby nalezené spolu s částí skládacích vah v jímce ze 14. století v Radnické ulici 8 v Brně patrně z doby předcházející připojení parcely k radnici. V povrchových vrstvách se našla též olověná kovotepecká podložka. U kostela sv. Mikuláše na náměstí Svobody v Brně hovoří B. Novotný kromě tyglíků o surovinách či odpadech z barevné metalurgie (Hložek et alii 2006; Flodrová–Loskotová 1995, zvl. 553, 558, tab. 4; Novotný 1966, 78). Kadlub se uvádí také ve vrstvě z 13./14. století z Horního náměstí v Olomouci, spolu s pasířským odpadem a rovněž vázkami (Faltýnek 2001, 226). Doklady metalurgie prozrazuje patrně odpad ve vrstvách 13. století i v Opavě, v ulici U pošty (Zezula 2002a); z různých lokalit se odtud uvádí odlévací lžíce, dyzna, hrnec se zbytky mosazi, jakož i nálezy olova (Kouřil 2006, 38; Šikulová 1971, 70; 1975, 272). Odpadem jsou doloženy i renesanční pasířské dílny v Olomouci – Školní ulici, v Prostějově – Koželuhově ulici a v Brně – Josefské ulici 7, výrobní odpad tohoto řemesla tvořil část nálezů ve vrstvě s těžištěm v 15. století v mlýnském náhonu na Pekařské ulici rovněž v Brně (Bláha 1978; Čižmář, Z.–Šmíd, M. 2000, 79; Josefská ulice zatím nepubl.; Procházka 1990a). Nálezy kovářských strusek ve vrstvách i jámách 13., případně 14. století, patří k nejběžnějším, místy jde o značné koncentrace (z příkladů uveďme Brno-Zelný trh, Josefská 7, Dominikánská 15; Jihlava – Palackého ulice, Ivančice, Znojmo – Zelenářská ulice, Olomouc – třída 1. máje, Opava

– U pošty; Litovel-město, Husova ulice, Litovel-Staré Město, Uherské Hradiště – Havlíčkova ulice aj.; Procházka 1987, 60; Zatloukal 1997e, 207; Čížmář 2001, 268; Dehnerová-Večeřa 2003; Doležel 1993, 80; Šlězár 2005, 105; Šlězár-Faltýnek 2004, 204; Vitula 1997, 256; Zezula 2002a, 289). Doklady pracovišť jsou však vzácné a hlavně publikované jen formou zmínek. Jednu z mála výjimek představuje pec na přetavování železného šrotu z Průchovy ulice v Uherském Hradišti (Snášil 1983, 101, 102). Vypálená plocha s množstvím strusek indikuje železářskou dílnu z 1. poloviny 13. století v Litovli-Starém Městě, Zahradní ulice (Šlězár 2005, 105). Vanovité objekty se struskou patrně z 2. poloviny 14. století se uvádějí z Kroměříže – Mlíčova náměstí (Chybová 1993, 103). Celá řada živností a řemesel je na tom po stránce uchování dokladů provozu ještě hůře. Občas se např. hovoří o koželužských jamách, aniž by byla některá řádně publikována (Uherské Hradiště, Olomouc; Procházka-Snášil 1984, 44; Zatloukal 2006, 260), pouze výrobní odpad občas indikuje práci ševce, ve vrstvách (Opava – ulice U pošty; Zezula 2002a, 288), v jámkách (Brno – Radnická 8; Flodrová-Loskotová 1995, 553) či jamách (Uherské Hradiště; Snášil 1983, 101), odvodňovacím kanálu (Litovel – Komenského ulice; Šlězár-Faltýnek 2004, 206). Jako sklad či dílna ševce se interpretuje jeden ze zahloubených objektů z Olomouce – staveniště Prioru (Bláha 1999, 202). Mezi nálezy z jámky lze vyzdvihnout šest dřevěných kopyt z kontextu poloviny 15. století z Brna – Náměstí Svobody 9 či Jihlavy – Masarykova náměstí patrně ze století předchozího (Holub et alii 2006a, 199; Novotný 1982, 9–11, 19, Taf. 26; Zimola 1999, 8). Obdobně bývá odpadem indikováno kostářství, jak v jámkách (Brno – Radnická 8; Flodrová-Loskotová 1995, 552), tak ve vrstvách (Opava – Ostrožná ulice; Teryngerová 1996). Existence celé řady živností a řemesel, zmiňovaných pro vrcholný středověk extrémním množstvím specializací, je v rámci archeologických pramenů nezachytitelná, pomineme-li vlastní výroby.

V oblasti **zemědělské výroby** je třeba odlišit vlastnictví venkovských pozemků usedlostí apod. měšťany a vlastní zemědělskou výrobu v zázemí obytných domů. Nejvíce dokladů souvisejících se zemědělskou činností prvních generací měšťanů bylo získáno v **Uherském Hradišti**. S rostlinnou produkcí byli spjatí vlastníci zkoumaných městišť v Otakarově ulici, odkud pochází četné zlomky srpů a krojidlo pluhu uložené jako stavební obětina v konstrukci patrně chlebové pece (Procházka 1983, 111). Na parcele č. 48/2, která ve středověku tvořila zázemí domu na Masarykově (Kunovickém, Dolním) náměstí; zde patrně s chovem domácích zvířat souvisely od 13./14. století dlouhodobě udržované a zvyšované kotce zčásti z druhotně použitých dřevěných stavebních prvků (Procházka 1999b). S chovem drůbeže i dobytka souvisí četné plůtky a dřevěná podlaha, odkryté v zadních částech parcel kdysi příslušných k domům také na Masarykově náměstí (Kohoutek-Procházka 1997, 253), jakož i ohrazené hnojiště z Mariánského náměstí (parc. 89/2; Procházka-Snášil 1984). Obdobně vypadaly i dvorky parcel zkoumaných na Uhelné ulici v Olomouci (Zatloukal 2006). Hospodářský ráz mohla mít i stavba sloupové konstrukce v týlu městiště A v Otakarově ulici. Jako chlév se vykládá mírně zapuštěná stavba první fáze arey na Mariánském náměstí, stojící odděleně od obytného domu (Procházka-Snášil 1984, 44; Snášil 1983, 101). Volně stojící dřevěné objekty interpretované jako hospodářské se uvádějí z Olomouce 13.–14. století (Bláha 1999, 208, 209). Hnojiště z 13. století známe z městišť i dalších středověkých měst, např. z Uherského Brodu (Soukenická ulice; Procházka 1984, 148, 149), Olomouce (třída Svobody; Zatloukal 1999d, 442; ulice 8. května – Bláha 2004, 221), Opavy (Ostrožná 10; Teryngerová 1997, 225, 226). Kotec pro vepře z 13. století se uvádí také z dvorku městiště Riegerova 17 v Olomouci (Michna 1978, 108). Stáje „stabularia“, „stabula“ jako součásti arejí zmiňuje i často citovaná brněnská pamětní kniha z let 1343–1376 (1377), např. k r. 1368 či 1370 (Flodr 2005, 679, č. 2066; 102, č. 179). Hruškovité jámy, které byly odkryty v Brně na více místech, a to v jižní (Česká 8, Starobrněnská 18) i severní části (Koblišná 3), interpretujeme jako obilnice, přičemž jejich zásyp lze datovat do 14./15., případně pokročilejšího 15. století; v jednom případě byl objekt zapuštěn do podlahy suterénu nezděného domu (Procházka 1992, 180, Abb. 6:1). Jako možné obilnice se interpretují též jámy z Olomouce – ulice Svobody z 2. poloviny 13. století (Dehnerová 2006, 259). Lze pouze mlhavě tušit, že zde uschovávané obilí na výsev souviselo s předměstskými polnostmi obyvatel.

Dalším součástí parcelní zástavby nebyla z prostorového hlediska věnována zdaleka taková pozornost, jako obytným a do jisté míry i výrobním objektům. Typickou součástí zázemí představovaly *fekální jímky*, které měly i odpadní funkci, dosti dlouhou souběžnou s plošnými odpadovými areály. Šlo o někdy nepažené, častěji vydfevené, zejména od renesance i vyzděné šachty, nad kterými se nacházela příslušná budka se sedacím prkénkem. Známe i příklady jímek stojících v rámci větších hnojišť (Uherské Hradiště – Otakarova ulice, Brno – Dominikánská 15; Procházka 1987, 60; Procházka–Snášil 1983, 62). Z Brna známe i doklad z r. 1358 o vyvážení fekálního odpadu (Flodr 2005, 240–241, č. 602). Jímky se vyskytují na městištích zejména větších měst v sériích, místy (Brno) již od prvních desetiletí 13. století (Olomouc, Opava, Jihlava; srov. např. Bláha 1987; Král 1974; Novotný 1982b; Teryngerová 1999), přičemž důvod ukončení funkce není vždy zřejmý, zejména v případech, kdy výztuž nebyla vážně narušena. V městečkách může být zavedení jímek opožděné, např. v Modřicích se objevují až v 15. století, v Boskovicích ve století následujícím (Procházka 1990b; 2003b, 286).

Prostorová organizace zástavby

K posouzení organizace zejména obytné zástavby raně městských předlokačních aglomerací zatím nemáme dost podkladů, lze jen uvažovat o struktuře usedlostí, jak se je pokusil pro vesnické prostředí konstruovat V. Nekuda (2000, 118–151; srov. Šalkovský 2001, 120, 121), případně jaké se podařilo i s oplocením prokázat v předlokační Wroclawi (Buško 2005, 185, 186). Každopádně největší, již opakovaně zmíněné odkryté areály na Starobrněnské a Radnické ulici v Brně nedovolují takové členění odvodit. Jde spíše o kompaktní, rázem zahlubněných objektů dosti stejnorodé výrobní okrsky, jejichž uspořádání nedovoluje rozpoznat části v rukou různých vlastníků, resp. držitelů a provozovatelů.

Zcela specifickým problémem „předparcelní“ (?) struktury může být běžná existence neobytných, zejména výrobních objektů z 1. poloviny 13. století při komunikacích Josefské a Minoritské ulice (Josefská 8, Minoritská 1, snad i Josefská 7) v Brně, což naznačuje i přítomnost vápenky a dalších aktivit v komunikaci blízké Františkánské ulice (Procházka 2000, 52–55). Na parcele domu Josefská 8 se při komunikaci této ulice nacházela jímka rámcově z 2. poloviny 13. století (č. 525), pravděpodobně porušující dva starší výrobní objekty. S největší pravděpodobností – situace byla bohužel vážně narušena těsně před záchranným výzkumem stavebníkem – byla překryta opakovaně zvyšovanými podlahovými úpravami povrchového, patrně dřevohliněného domu, přesahujícího hranici historické zástavby pozdně gotického původu směrem do ulice (Procházka 2000, 38–40). Tyto dva prvky signalizují nepochybně urbanizační kroky, související s restrukturalizací zdejšího osídlení kolem poloviny 13. století ve smyslu vytvoření standardní parcelní zástavby. Obdobně nahrazuje v Minoritské ulici 1 zděný dům již před r. 1230 velká soujámí s pecemi z raného 13. století (Procházka 2003c).

Je zjevné, že tendence umístit obytný objekt ke komunikaci se začíná projevat od počátku urbanizace, prosazuje se však podstatně méně ve fázi převahy dřevěné zástavby. Autoři souhrnné publikace o suterénech dřevohliněných domů z **Brna** vyslovili názor, že většina zde zjištěných sklepů byla přisazena k uliční čáře, případně k ní dosahovaly přední, nepodsklepené části objektů. Náznak samostatné povrchové části podsklepené stavby byl v Brně doložen zatím v jediném publikovaném případě, přičemž šlo o objekt hluboko v parcele (Dominikánská 7; Holub et alii 2005a, 55, 67, 76, obr. 33, 78). Většina suterénů v bloku Velký špalíček se nacházela v různě velké vzdálenosti od čela parcely, což platí i pro obdobné objekty v dalších částech města. V některých případech ovšem může jít o projev nestability uliční hranice městiště (Merta–Peška 2003, 123, obr. 6; Holub et alii 2005a, 48, obr. 4).²⁶ Zcela jednoznačně můžeme vyloučit vazbu na čelo parcely v případě objektu č. 5

²⁶ Názor autorů, že suterény dřevohliněných domů byly na sousedních parcelách rozmístěny ze statických důvodů šachovnicovitě (Holub et alii 2005a, 55, 56), nepůsobí přesvědčivě, neboť tyto stavby jsou samosvorné, dokud jejich prvky nenarouší tlení.

(505) z Kobližné 3/Kozí (pravděpodobně 1. polovina 13. století), v týlu velké nárožní arey, s delší osou paralelně orientovanou s boční ulicí Kozí ve vzdálenosti 8,5 m od parcelní čáry v této ulici. Při boční komunikaci (Kozí ulice) naopak současně fungovala fekální jámka. Mladší suterén již stál při komunikaci (Procházka 2000, zvl. 60–63). Zděné domy, které tyto stavby vystřídaly, však prozrazují mnohem zřetelněji snahu umístit dům do čela arey, byt i zde existují výjimky (Starobrněnská 4). Nejčastěji, ovšem také ne vždy, se v čele městiště nacházela nejstarší podsklepená část (Minoritská 2, Petrov 7; Merta 2001; Merta–Peška 2001; Procházka et alii 2003; 2005, 6, 248, 250). Také v Jihlavě lze konstatovat umístění podsklepených částí dřevohliněných domů v čele i v hloubi městišť (Hrubý 2006, 192–205; Hejhal–Hrubý 2005, 131; Kováčik–Merta 2002; Procházka 1996c, 130, 132). Kamenné domy vytvářejí řadovou zástavbu zejména podél náměstí, v bočních ulicích je situace různorodější. Pozoruhodný příspěvek k utváření loubí a s tím souvisejícím posunem zděného domu do veřejného prostranství, představují výsledky výzkumu jihlavské radnice na Masarykově náměstí 1, 2. První zděná fáze domů kolem tržiště, nahrazující dřevohliněné domy, se sklepy v přední části městišť, ještě alespoň v některých prokázaných případech loubí neměla (Hejhal et alii 2006; Vošahlík 1981, 450, 451).²⁷ Těž v **Opavě** přispěly výzkumy především posledních let k poznání nejstarší dřevohliněné zástavby, přičemž pozice podsklepených domů v rámci areí je rovněž různorodá (Kiecoň–Zezula 2005a, zvl. 41; Zezula–Kiecoň–Kolář, v tisku). I v **Olomouci** se vedle staveb přisazených k uliční čáře (Barvířská a třída Svobody, Pekařská čp. 490–495) objevují stavby zasunutě hlouběji (Hrnčířská ulice čp. 136–139; Bláha 1999; Michna 1982b; 1988, zvl. 270).

V **Modřicích** (náměstí Svobody čp. 93) byl prokázán suterén dřevohliněného domu patrně ze 14. století v čele parcely, kde ho nahradil pozdně gotický kamenný dům. Nezastavěný prostor na západní straně velké parcely při nároží byl až do 16. století využíván pro rozličné aktivity – velký hliník dosahující až k tržišti (14. století) nahrazený pekařskou pecí a několika zásobními jámami 15.–16. stol. Relikt pravděpodobně obytného, nezděného domu můžeme považovat za zřetelný doklad urbanizace původní vsi, jejíž nejstarší horizont z 1. poloviny 13. století v severní frontě náměstí reprezentují zatím jen různé rozptýlené jámy, zčásti i před pozdější (?) uliční čarou (Měřinský 1984; Procházka 2002; 2003b, 286, 287).

Hádanku z hlediska umístění vůči komunikaci a další zástavbě také představuje již zmíněný dům při hradbě na Věžní ulici v **Jihlavě** nepochybně z 13. století (Zatloukal 1999c).

Rovněž vícekrát, žel stále nikoliv „finálním“ způsobem publikované plochy z **Uherského Hradiště** ukazují na nerovnoměrné zastavování čela parcel v lokační fázi. Je třeba zejména upozornit na dvou a třífázovou zástavbu na Otakarově ulici (parc. č. 129, 130), vždy umístěnou hluboko v městišti. Zato na parcele č. 89/2 na Mariánském náměstí došlo již ve druhé fázi k posunu obytné stavby k tržišti a konečně ve zmizelém lokačním bloku při jihozápadní straně Masarykově náměstí stály domy od počátku při komunikaci vybíhající z jižního koutu tržiště. Interpretaci někdy komplikuje přítomnost dvou domů na parcele, přičemž jeden se nachází blíže čelu a druhý v týlu arey, aniž bychom vždy jednoznačně určili jeho funkci, často možná jen hospodářskou, jak lze pozorovat např. v Uherském Hradišti – Otakarově ulici či v Olomouci, v ulici Barvířské (Procházka 1996c, 46–50, Abb. 8:11, 12; Procházka–Snášil 1984, 46–50; Bláha 1999, 208). Pokud se podaří odkrýt pouze týlní stavbu, nemůžeme rozhodnout, zda nebyla doprovázena další v čelní části; tak je tomu např. v případě parcely domu Starobrněnská 18 v Brně, kde v týlu (mladšího?) zděného domu byl zachycen rozměrný suterén dřevohliněné stavby (Procházka 1992, 180, Abb. 6:2; 2000, 47, obr. 14:36).

Podle situace v Brně a dle publikovaných příkladů i v Opavě lze soudit, že pokud obytné stavby stály při ulici nebo alespoň v přední části městiště, *sanitární zařízení* (jámky) se nacházely až za touto zástavbou (např. Teryngerová 1996; 1997). Uherské Hradiště řešilo

²⁷ Bohužel publikace vývoje domu Masarykovo náměstí 1, 2 působí dosti nepřehledně vzhledem k absenci shrnující kapitoly o stavebním vývoji i nedostatečně informativními popisky u jinak bohaté obrazové dokumentace (Hejhal et alii 2006).

problémy s odpadem dlouho vytvářením smetištních vrstev a jistě i vyvázkou. Zatím je odtud známá jedna jámka z 13.–13./14. století, a to v zadní, hospodářskými objekty pokryté části parcely při Masarykově náměstí (Kohoutek–Procházka 1997, 253). V pozdní gotice se v Otakarově ulici patrně posunula zástavba do čela parcely a jámky byly umístěny vzadu (Procházka–Snášil 1983, 62).

Zatím nemáme dostatek dokladů pro posouzení prostorového vztahu obytné a sanitární komponenty v případě, kdy se (pravděpodobně) obytný objekt nacházel hlouběji v městišti. Zvláštním případem jsou po této stránce rohové arey, kde se obytná zástavba mohla nacházet jen při jedné ulici, takže jámky lze najít také při čáře ulice druhé, „méně prestižní“. Takový příklad představuje rohová parcela domu Kobližná 3, kde opravdu nacházíme jámku z doby kolem poloviny 13. století při komunikaci Kozí uličky, avšak zhruba současná obytná stavba stojí za ní. Hlavní zástavbu i v dřevohliněné fázi třeba jistě hledat při ulici Kobližné, kde byla ovšem zcela odstraněna gotickým zděným podsklepením. Není však zcela jisté, zda se zadní část městiště dočasně ve 13.–14. století nevydělila. Každopádně se všechny mladší jámky vyskytují v týlní pozici vůči čelu parcely v Kobližné ulici i boční zástavbě při ulici Kozí (Procházka 2000, 60–63). O do jisté míry obdobné interpretaci se uvažuje v případě jámeček, zjištěných při vnější straně parcely na nároží Hrnčířské a Ostrožné ulice (Kiecoň–Kolář–Zezula, v tisku; Kouřil 1991; 1993, 144 uvažuje o posunu uliční čáry). Zcela specifickým problémem „předparcelní“ (?) struktury může být existence neobytných, zejména výrobních objektů z 1. poloviny 13. století při komunikacích Josefské a Minoritské ulice (Josefská 8, Minoritská 1, snad i Josefská 7), což naznačuje i přítomnost vápenky a dalších aktivit v komunikaci blízké Františkánské ulice (Procházka 2000, 52–55). Nicméně na parcele domu Josefská 8 se při komunikaci této ulice nacházela jámka rámcově z 2. poloviny 13. století (č. 525), porušující starší situace. S největší pravděpodobností – situace byla bohužel vážně narušena těsně před záchranným výzkumem stavebníkem – byla překryta opakovaně zvyšovanými podlahovými úpravami povrchového, patrně dřevohliněného domu, přesahujícího hranici historické zástavby pozdně gotického původu jinak stojícího na tomtéž místě směrem do ulice (Procházka 2000, 38–40).

Zdá se, že umístění jámeček na parcele je nepravděelné, zatím nebyla zjištěna pro tento účel vymezená část městiště. Také nemáme k dispozici vyhodnocení jejich časového sledu v rámci konkrétní arey.

Lze uvést též několik příkladů umístění *zdrojů vody*. Studna z 1. poloviny (?) 13. století odkrytá v Opavě – Horním náměstí se nacházela v hloubi parcely, patrně za výzkumem nezachycenou nejstarší zástavbou (Šikulová 1966). Na Otakarově ulici v Uherském Hradišti, na lokační parcele A, stála ve 13. století za domem, který ovšem ležel dosti hluboko v městišti (Procházka–Snášil 1984, 47, 48). Obdobně byla umístěna studna zaniklá před polovinou 14. století na Mečové ulici 2 v Brně, zatímco mladší studna ze 14. století tamtéž byla umístěna při uliční čáře při okapově orientovaném obytném domě (Procházka–Himmelová 1995, 128, 241). Při ohradní zdi do ulice Panenské, těsně za markrabským domem situovaným do Dominikánského náměstí, stála studna zaniklá v 15. století (Holub et alii 2003b, 55). Zato studna v minoritském klášteře z 13./14. století se nacházela v interiéru tzv. malé kvadratury, tedy spíše hospodářské části konventu (Procházka 1989, 137; 2000, 69). Zatím nebylo plně objasněno začleňování studní do zástavby, tedy suterénů gotických domů. Nelze vyloučit, že ještě středověkého původu je např. studna ve sklepech při ulici domu Jakubská 9 v Brně, nejpozději renesanční je patrně studna ve druhém suterénu domu Minoritská 2 tamtéž. Jiné studny se dostaly druhotně do suterénů mladších částí domů, např. na Františkánské ulici (Procházka 2000, 55; Procházka et alii 2003). V Brně byly též zachyceny studny, které lze považovat za veřejné – první s roubenou šachticí se nacházela v severozápadní části náměstí Svobody (Dolní trh), jiné byly zachyceny uprostřed Dominikánského náměstí, východně chrámu sv. Jakuba či před domem Kobližná 21; sporná je pozice studny ze Zámečnické ulice při uliční čáře (Holub et alii 2003c, 58, 59; Holub et alii 2006a, 168, 183). Řada těchto objektů je od poloviny 14. století uváděna v písemných pramenech. První veřejné kašny, do

kterých ústí vodovod budovaný ve druhém desetiletí 15. století, stály na hlavních náměstích (Jordánková–Sulitková 1991, 306).

Vývoji *zvrstvení parcel a jejich povrchovým úpravám* nebyla zatím věnována speciální pozornost. Obdobně jako na veřejných prostranstvích se na plochách dvorků kupil odpad, zejména ve 13. a na počátku 14. století. V Uherském Hradišti a v ojedinělých případech i v Brně pokračovala tvorba vrstev až do přelomu 14./15. století, místy dokonce ještě déle. Zejména města či jejich části s vlhčím podložím, umístěná v inundaci, se vyznačovala rychlejším růstem uloženin, což vedlo k ztížení průniku vody při povodních (Uherské Hradiště, Litovel, zčásti Ostrava, východní okraj Olomouce). Postrádáme zatím kvalifikované analýzy, které by objasnily způsob tvorby těchto převážně organogenních uloženin, např. v Uherském Hradišti patrně převažoval dřevitý odpad nad stelivem, tedy hnojem (sdělení E. Opravila na základě četných analýz). Dobré podmínky pro uchování dřeva si dovoluují učinit představu o povrchu dvorků na některých lokalitách. Četné odřezky dřeva a zejména rozházené desky či dřevěné chodníky dosvědčují zpevňování povrchu a snahu vyhnout se všudypřítomnému blátu (Uherské Hradiště – např. Zelný trh, Hradební ulice, Ostrava – Masarykovo náměstí; Kohoutek–Procházka 1997, 253; Procházka 1999b, 466; Kolář–Střílková 2005, 312; Krasnokutská 2006, 264). Méně často se uvádí zpevňování povrchu šterčkem, např. v Opavě – náměstí Osloboditelů (Kolář 2005, 307).

Zatím mi není znám příklad archeologicky zkoumané volné plochy, která by byla ve středověku v intravilánu využívána jako zahrada (sad). Městské knihy 14.–15. století z Brna či Olomouce umísťují zahrady takřka vždy na předměstí (např. Spáčil 1982, 113, č. 719 „ortum Marzikonis ante mediam portam“; Spáčil–Spáčilová 2004, např. 448, č. 683). Za intravilánový sad lze považovat např. plochu související s domem při tržišti v Jihlavě, jiný příklad snad v hradbách Brna se zmiňuje r. 1348 (Hoffmann 2004, 108; Mendl 1935, 340).²⁸

Je zjevné, že proces formování typické městské parcely s charakteristickými atributy – domem v čele, který postupně zabírá stále větší plochu městiště, dvorem s jímkou případně studnou, přístřešky a košatinovými ohradami pro domácí zvířata, případně volně stojícími pecemi se odehrával v poměrně nerovnoměrném tempu; jeho klíčovou osu představovalo zakotvení obytného domu v čele městiště.

Vzhled komunikací a veřejných prostranství

K prvkům mikrokosmu středověkého města zachytitelným archeologickým výzkumem náleží také úprava komunikací. Zatím jsou po této stránce relativně dobře poznána především některá královská města. V první fázi jejich existence se zejména v lokalitách v inundaci řek (Litovel; Šlézar–Faltýnek 2004, 205, 206) případně ve vlhčích částech i jiných lokalit (Olomouc; Bláha 1999, 208; Faltýnek 2001a, 226) či v depresích (Brno; Kvítková 2001) ukládaly ve zvýšené míře vrstvy organického odpadu, přinejmenším v Uherském Hradišti především dřevitého charakteru (Procházka–Sulitková 1984, 49). Bohužel se těmto otázkám, tedy genezi organogenních vrstev, nevěnuje obdobně jako na parcelách zatím příliš pozornost. Zvyšování terénu probíhalo nerovnoměrně i jinými navážkami, podrobnější analýzy vývoje reliéfu se však dostalo snad jen Brnu, ovšem výsledky nových výzkumů tohoto významného města starší analýzy zčásti nepochybně antikvovaly (Vičar 1955; Procházka 2000, 14–9). I ve velkých královských městech se dlouho úpravy povrchu omezovaly na slabé vrstvy šterčku, v zvlhčených partiích případně haťování či deštění (Brno, Opava, Litovel, Ostrava; Procházka 2000, 98, 99, 101; Holub et alii 2006a, 167, 180; Kiecoň et alii 2005; Kiecoň–Zezula 2004, 71; Kouřil 2006, 34; Zezula 2005; Šlézar–Faltýnek, 2004, 206; Zezula 2003, 34, 35). Pozornost si zaslouží doložené šterkování vnější komunikace před Židovskou branou v Olomouci (Dehnerová et alii 2003, 260). Zejména z počáteční fáze života měst máme také doloženy vydřevené kanály pro odvod povrchových vod (např. Brno – náměstí Svobody – Holub et alii 2006a, 167, 191; Opava – Dolní náměstí – Kiecoň et alii 2005, 307; Kouřil 2006, 34). Ojediněle již ve 2. polovině 13. či od počátku 14. století

²⁸ Passus z r. 1451 zní: „...item cum lignis pro edificio, que iacent circa ortum et ante domum...“.

se začíná objevovat robustnější dlažba z větších kamenů, v Brně dokonce pojená v jednom místě maltou (Brno – náměstí Svobody; Holub et alii 2006a, 167; Olomouc – Horní a Dolní náměstí; Bláha 1999, 208; Faltýnek 2001a, 226; Litovel – Šlézar–Faltýnek, 2004, 206). Stabilní kamenné dlažby jsou doložené písemnými prameny z doby kolem poloviny 14. století např. z Brna či Olomouce (Procházka 2000, 101). Představují jeden, byť ne jediný faktor ovlivňující zbrzdění a posléze zastavení nekontrolovaného nárůstu terénu.²⁹ Z náměstí moravských a slezských měst zatím není mnoho dokladů tržních zařízení. Snad s nimi souvisí některé objekty zachycené v Jihlavě či v Brně (Zelný trh – Procházka 2000, 103, 104). Pozoruhodný nález představuje baterie píček na Horním náměstí v Olomouci ze 14. století, doprovázená drobnými mincemi, která patrně produkovala pochutiny pro trhovce (Faltýnek 2001a, b). Analogická zařízení, ovšem až z následujícího věku, známe z náměstí meklenburského města Barth (Konze 2005, 192).

Mnohá města protínaly či obcházely mlýnské náhony, jejichž pažení bylo občas zachyceno (Brno – Procházka 1990a; 2000, 28, 95; Opava – Juchelka 2003; Uherské Hradiště – Procházka 1999).

Závěr

Předložený obraz, či spíše mozaika indikátorů zacházení s prostorem ve středověkých městech, ať již za účelem vymezení a obrany osídleného areálu, bydlení, ukládání odpadu, výroby či komunikace je jistě neúplná a roztržitá. Nepochybně však ukazuje určité vývojové trendy, byť nerovnoměrné se prosazující. Směřují ke stabilizaci půdorysu spjaté s jeho obklopením fortifikací, nahrazení dřevěné architektury zděnou, jakož i k regulaci odpadů (jímky, vyvážení) související se zpevněním povrchu komunikací a prostranství (dlažba). Nejstabilnější tradiční prvek, převzatý z preurbánních aglomerací či jiných sídlišť, představuje farní chrám s příslušným hřbitovem. Starší sídlištní struktury útvarů byly v souvislosti s transformací na institucionální města radikálně přetvořeny; tento proces, jak naznačuje příklad Brna, nemusel být jednorázový. Ani nová tržní sídliště 13. století nemusela mít trvalou polohu – případů, kdy došlo k translaci, je překvapivě mnoho. Řada dílčích prostorových změn vycházela z okamžitých potřeb města resp. jeho jednotlivých obyvatel, případně církevních komunit. Navzdory předběžnému charakteru většiny publikací, z nichž tato stať čerpala, je možné bez obav hovořit o zásadní roli archeologie k řešení vztahu **člověk a prostor** v počátcích vrcholně středověkých měst.

Z předloženého pokusu o souhrnné vyhodnocení některých aspektů vývoje měst na sledovaném území ovšem plyne, že současný stav teoretického výzkumu je velmi nedostatečný, což zpětně ovlivňuje úroveň otázek způsob jejich řešení v rámci jednotlivých pracovišť, která se městům ve větší míře věnují. Stačí připomenout neutěšený stav o keramiku opřených lokálních a regionálních chronologií, jejichž analytické publikace jakoby nebyly důležité. Velmi špatně jsme na tom také v oblasti poznávání odrazu ekonomiky raných měst v archeologických pramenech. Za velkou bolest považují nedostatečné poznání urbanizace malých měst a městeček. Při relativně nižší míře investiční činnosti ve většině těchto lokalit je třeba alespoň na určitém vybraném vzorku sledovat skutečně každý zásah. Pokud se chceme nejen v rozsahu terénních odkryvů, ale především v kvalitě zpřístupňování jejich výsledků dostat na evropskou úroveň, je třeba výrazně posílit úlohu „vrcholné vědy“, reprezentované akademickými ústavami a univerzitami v této oblasti.³⁰

K tisku doporučil prof. PhDr. Zdeněk Měřínský, CSc.

²⁹ V Olomouci je k r. 1362 doložena profese dlaždiče, viz Spáčil (ed.) 1982, 73, č. 514. Roku 1351 obdržela Olomouc výnosy cla na městskou dlažbu, CDM VIII, 34, č. 66.

³⁰ Studie byla upravena s podporou GAČR v rámci grantového projektu č. IAA 8000 10704.

Prameny a literatura

- BAERISWYL, A., 2003: Stadt, Vorstadt und Stadterweiterung im Mittelalter, Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 30. Basel.
- BAKALA, J., 2002a: K otázce kontinuity osídlení v lokovaných městech opavské provincie. In: J. Bakala 2002c, 327–346.
- 2002b: Komentář k badání o počátcích města Frýdku. In: J. Bakala, 2002c, 402–427.
- 2002c: Moravskoslezské pomezí v proměnách 13. věku. Výbor z článků a studií (ed. M. Wihoda–P. Elbl). Brno.
- 2002d: Nástup emfyteutické kolonizace a její úloha při stabilizaci feudální společnosti. In: J. Bakala, 2002c, 185–194.
- 2002e: Staré Město a založení Fryštátu. In: J. Bakala 2002, 428–449.
- BELCREDI, L., 1999: Urbanizace zaniklé středověké osady Bystřec, AH 24, 69–79.
- 2006: Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi. Archeologický výzkum zaniklé středověké vsi na Drahanské vrchovině 1975–2005. Brno.
- BEROUŠEK, J., 1999: Brno (okr. Brno-město), Pekařská, Anenská, Kopečná ul. (blok 91), Přehled výzkumů 1997–1998, 298–300.
- BEROUŠEK, J.–KOVÁČIK, P., 1998: Příspěvek k historické topografii Uherského Hradiště, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M 3, Studia archaeologica brunnenia, 63–76.
- BISTRICKÝ, J., 2002: Počátky hradu a města. In: J. Schulz (red.), Olomouc. Malé dějiny města, 27–46. Olomouc.
- BLÁHA, J., 1977: Poznámky k počátkům a vývoji osídlení olomouckého podhradí. In: M. Richter (red.), Středověká archeologie a studium počátků měst, 28–35. Praha.
- 1978: Záchraný archeologický výzkum v prostoru zaniklého augustiniánského kláštera Všech Svatých na olomouckém Předhradí. In: Okresní archiv v Olomouci 1977, 70–79.
- 1979: Přehled důležitějších záchraných akcí oddělení historicko-archeologického průzkumu při OSSPPOP v Olomouci za rok 1978. In: Okresní archiv v Olomouci 1978, 130–132.
- 1984: Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnícko-kupeckého podhradí. Příspěvek k postavení Olomouce v 10. století, AH 9, 133–146.
- 1985: Několik poznámek ke genezi a významu raně středověké Olomouce – Einige Bemerkungen zur Entstehung und Bedeutung der frühmittelalterlichen Stadt Olomouc, AH 10, 143–152.
- 1987: Archeologický průzkum v Olomouci. Staveniště obchodního domu Prior, objekty 5/78, 59/79 a 68/79 (keramika), sešit 2. Olomouc.
- 1995: Ke genezi Horního náměstí. In: P. Zatloukal (red.), Horní náměstí v Olomouci, 7–14. Olomouc.
- 1996: Církevní a laická společnost v Olomouci v některých projevech středověké hmotné kultury, AH 21, 169–181.
- 1998: Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce, AH 23, 133–59.
- 1999: Archeologické poznatky ke stavební konstrukci nejstarších měšťanských domů v Olomouci, AH 24, 199, 189–213.
- 2000a: Několik archeologických a kulturně-historických poznatků ke středověké a raně novověké topografii Michalského návrší v Olomouci, Facultas Philosophica, Philosophica-Aesthetica 21, Historia Artium III, 87–114. Olomouc.
- 2000b: Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: Polanský, L.–Sláma, J.–Třeštík, D. (edd.), Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999), 179–196. Praha.
- 2001a: K archeologickým dokladům pohřbívání v Olomouci v období raného středověku. In: Bláha, J.–Kolařík, B.–Spáčil, V.–Tichák, M. (edd.), Olomoucké hřbitovy a kolumbária, 4–46. Olomouc.
- 2001b: K funkci Michalského kopce v Olomouci. Několik úvodních poznámek, Historická Olomouc XII, 33–64.
- 2003: K raně středověké topografii Olomouce se zvláštním zřetelem k oblasti tzv. Předhradí, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 31, sborník prací historických XIX, 13–28. Olomouc 2002.
- 2004: Olomouc (okr. Olomouc), ulice 8. května, Přehled výzkumů 45, 219–222.
- BLÁHA, J.–POJSL, M.–HYHLÍK, V., 1992: Olomouc, kostel sv. Michala. Olomouc.
- BLÁHA, J.–KONEČNÝ, L., 1985: K nejstarší historii města Telče. In: Sedlář, J. (ed.), Uměleckohistorický sborník, 129–160. Brno.
- 2005: K počátkům města Telče se zvláštním zřetelem k předlokačnímu dvorci s kostelem sv. Ducha, AH 30, 125–148.
- BOROVSKÝ, T., 2000: Kaplani, oltářníci a jejich benefícia v kostele sv. Jakuba v Brně (od nejstarších zmínek do r. 1521), BMD XV, 271–312.
- BORSKÝ, P.–ČERNOUŠKOVÁ, D.–MARÁZ, K., 1993–1995: Ke stavebnímu vývoji kostela sv. Jakuba Většího v Pohořelicích ve středověku, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity F 37–39, řada uměnovědná, 189–198.

- BRETHOLZ, B., 1911: *Geschichte der Stadt Brünn*. Brno.
- BUREŠ, M.–KAŠPAR, V.–VAŘEKA, P., 2000: Archaia – nestátní archeologický ústav: metody a přístupy. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i zemiach pogranicznych w 1996 roku*, 204–220. Katowice.
- BUREŠ, M.–VAŘEKA, P., 2000: Česká archeologická společnost a další nestátní archeologické organizace v Čechách. *Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV*, XI/2000/2, 10–12. Nitra.
- BURIAN, V., 1968: Středověké jímky v Olomouci – Pavelčákova ulice, *Přehled výzkumů 1967*, 106–107.
- BUŠKO, C., 2005: Wrocław u pruhu lokacji. In: Buško, C. (ed.), *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ, 177–194*. Wrocław.
- CDB: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, II, III /1, 2, IV/1, 2, V/1–4*, Friedrich, G.–Kristen, Z.–Šebánek, J.–Dušková, S. (edd.). Prague, 1907–1993.
- CDM: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VI, VIII, XI*, P. Ritter v. Chlumecky–J. Chytil, V. Brandl (edd.). Brünn 1854, 1874, 1885.
- CEJNKOVÁ D., 1992: Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře, *Forum brunense 1992*, 11–20.
- CEJNKOVÁ, D.–MĚŘÍNSKÝ, Z.–SULITKOVÁ, L., 1984: K problematice počátků města Brna, *ČsČH XXXII*, 250–270.
- ČIŽMÁŘ, M.–GEISLEROVÁ, K. (edd.), 2006: *Výzkumy – Ausgrabungen 1999–2004*. Brno.
- ČIŽMÁŘ, Z., 2001: Znojmo (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů 42 (2000)*, 257–261.
- 2003: Znojmo (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů 44*, 284–288.
- 2004: Znojmo (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů 45*, 249–251.
- 2005: Znojmo (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů 46*, 319–322.
- 2006: Znojmo (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů 47*, 285–288.
- ČIŽMÁŘ, Z.–KOHOUTEK, J., 1999: Výzkum v historickém jádru města Přerova, *AH 24*, 151–160.
- ČIŽMÁŘ, Z.–ŠMÍD, M., 2000: Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.–16. století, *AH 25*, 77–102.
- ČOUPKOVÁ, M. (ed.), 2001: Nejstarší uherskohradištská městská kniha. *Liber negotiorum civitatis Hradisch. Uherské Hradiště*.
- ČULÍKOVÁ, V., 2003: K sedmdesátinám RNDr. Emanuela Opravila, CSc., *AR LV*, 636–649.
- DEHNEROVÁ, H., 2001: Olomouc (k. ú. Olomouc, okr. Olomouc), Křivá a Šemberova ulice, parcely 116/9, 116/10, 116/11, 116/12; Šemberova ulice, parcely č. 116/11, 116/10, *Přehled výzkumů 42*, 224–225.
- 2004: Olomouc (k. ú. Olomouc, okr. Olomouc), Křivá ulice č. o. 8, Šemberova č. o. 9, *Přehled výzkumů 45*, 216–217.
- 2005: Olomouc (k. ú. Olomouc, okr. Olomouc), Šemberova č. o. 13, *Přehled výzkumů 46*, 297.
- 2006: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc), třída Svobody č. o. 33, *Přehled výzkumů 47*, 258–259.
- DEHNEROVÁ, H.–FALTÝNEK, K.–ŠLÉZAR, P., 2003: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc), Univerzitní ulice č. o. 3, *Přehled výzkumů 44*, 259–261.
- DEHNEROVÁ, H.–VEČERA, P., 2003: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc), *Přehled výzkumů 44*, 259.
- DOHNAL, V., 1980: Stopy mladohradištního sídliště v Přerova, *Přehled výzkumů 1977*, 80–81.
- 1981: Mladohradištní pohřebiště na Olomoucku, *AR XXXIII*, 258–279.
- 2001: Olomoucký hrad v raném středověku. 10. až první polovina 13. století. Olomouc.
- 2005: Olomoucký hrad v raném středověku II. *Archaeologiae regionalis Fontes 6*. Olomouc.
- DOLEŽEL, J., 1985: Nálezy z vrcholného a pozdního středověku severozápadní Moravy v letech 1979–1983 (okr. Blansko, Brno-venkov a Vyškov), *Přehled výzkumů 1983*, 82–84.
- 1993: Záchrané výzkumy ve středověkém jádře a předměstích města Ivančic (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů 1991*, 79–81.
- 1995: Ke vzniku a vývoji několika měst střední a severozápadní Moravy (Blansko, Ivančice, Tišnov, Velká Bíteš, Vyškov), *AH 20*, 201–217.
- 1997: Ivančice (okr. Brno-venkov), historické jádro města, *Přehled výzkumů 1993–1994*, 197–199.
- 1999a: Ivančice (okr. Brno venkov), středověké jádro města – ulice J. Vávry, *Přehled výzkumů 1995–1996*, 401–403.
- 1999b: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů 40 (1997–1998)*, 380–382.
- 2000: K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411. In: Ježek, M.–Klápště, J. (edd.), *Medievalia archaeologica 2*, 159–259.
- 2002: Dějiny Ivančic ve středověku. In: Čejka, J. (ed.), *Ivančice, Dějiny města*, 67–173. Ivančice.
- DOLEŽEL, J. (red.), 2006: *Forum urbes medii aevi III. Sborník příspěvků z konference FUMA konané 16.–18. 4. 2004*. Brno.
- DOLEŽEL, J.–SMUTNÁ, S., 1997: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů 1993–1994*, 260–263.
- 1999a: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů 39 (1995–1996)*, 469–470.
- 1999b: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů 40 (1997–1998)*, 382–383.
- DONAT, P., 1993: *Die zehn Keller von Gebese, Kr. Erfurt. Studien zu hochmittelalterlichen Kelleranlagen, Alt Thüringen 27*, 207–264.

- DOSTÁL, P.–ŠTROF, A., 2001: Průzkumné práce a archeologický výzkum na Masarykově náměstí v Boskovicích. Ve službách archeologie II. Přírodovědné metody v archeologii a antropologii, 25–36. Brno.
- DUŠKOVÁ, S., 1947: Velehradský fálšátor z poč. 13. stol., ČMM LXVII, 291–307.
- DVOŘÁK, J., 1996: Stavební kamenný materiál středověkých staveb na jižní Moravě, Jižní Morava 32, sv. 35, 302–306.
- DVORSKÁ, J.–MERTA, D.–PEŠKA, M., 2001: Dendrochronologie v historickém jádru Brna, Ve službách archeologie III, 31–39.
- FALTÝNEK, K., 2001a: Olomouc (okr. Olomouc), Horní náměstí, 225–227.
- 2001b: Zpráva o záchranném archeologickém výzkumu na Horním náměstí v Olomouci v roce 2000, Památkový ústav v Olomouci, výroční zpráva 2000, 96–100. Olomouc.
- 2000: Záchranný archeologický výzkum v kapli sv. Jiří a v kostele sv. Marka v Litovli, Památkový ústav v Olomouci, výroční zpráva 1999, 76–82. Olomouc.
- 2002: Litovel (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 43, 267–270.
- FISCHER, H., 1952: Die Siedlungsverlegungen im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes. Wien.
- FIŠER, R., 2002: „In civitate nostra trebecensi“ (K počátkům středověké Třebíče). In: B. Chocholáč–J. Malíř (edd.), Pocta Janu Janákoví, předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity, věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci, 543–554. Brno.
- FLODR, M., 2001: Brněnské městské právo. Brno.
- 2005 (ed.): Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379). Brno.
- FLODROVÁ, M., 1996: Brněnská cihelna „Na leč“ ve 14.–16. století, *Archaeologia technica* 10, 110–113.
- FLODROVÁ, M.–LOSKOTOVÁ, I., 1995: Výrobky brněnských řemeslníků 14. století, *AH* 20, 551–561.
- FROLÍK, J., 1991: K užití formulářů v terénní archeologické práci, *Archeologické fórum* 2, 50–55.
- FROLÍK, J.–SIGL, J., 1995: Změny městské parcelace v Chrudimi. Štěpánkova ulice čp. 85, *AH* 20, 133–140.
- GALUŠKA, L., 2000: Nejstarší dějiny Starého Města. In: *Staré Město v proměnách staletí*, 29–117. Staré Město.
- 2003: Zaniklá hrčičská pec středověkého Veligradu-Starého Města – důsledek vpádu Matouše Čáka Trenčanského na Moravu roku 1315, *AH* 28, 591–609.
- GALUŠKA, L.–VAŠKOVÝCH, M., 2006: K problematice slovanského osídlení Velehradu a jeho okolí v době před založením kláštera. In: M. Pojzl (ed.), *Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu, 185–199*. Olomouc.
- GEISLER, M., 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště), p. č. 206, 128, 193, *Přehled výzkumů 1993–1994*, 250.
- 1998: Kyjov, přístavba České spořitelny, nálezná zpráva č. j. 91/98, v archívu ÚAPP Brno.
- 2005: Žďár nad Sázavou (okr. Žďár nad Sázavou), „Na Starém městě“, „Klafar“, *Přehled výzkumů* 46, 321–322.
- 2006: Žďár nad Sázavou (okr. Žďár nad Sázavou), „Na Starém městě“, „Klafar“, *Přehled výzkumů* 47, 288–289.
- GEISLER, M.–MALÝ, K., 2006: Výsledek výzkumné sezóny 2004 a doklady železářské produkce ze středověkého městečka ve Žďáru nad Sázavou, *Archaeologia technica* 17, 107–110.
- GOŠ, V., 1984a: K otázce zahloubených obydlí ve 13. století na severní Moravě (zemnice č. 16 z Loštice-náměstí), *VVM XXXVI*, 171–178.
- 1984b: Sídlištní objekty slovanské osady v Mohelnici, *ČSM B* 33, 221–252.
- 1988: Slovanské osídlení severní Moravy. In: V. Frolec (red.), *Rodná země*, 181–190. Brno.
- GOŠ, V.–KAREL, J., 2003: Počátky Rýmařova, *AH* 28, 297–302.
- GOŠ, V.–KAREL, J.–NOVÁK, J., 1977: K počátkům lokace města Rýmařova. In: *Středověká archeologie a studium počátků měst*, 70–77. Praha.
- 1985: Počátky osídlení Rýmařova, *PA LXXVI*, 184–227.
- GRINGMUTH-DALLMER, E., 1999: Methodische Überlegungen zur Erforschung zentraler Orte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. In: S. Mozdziuch (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*, *Spotkania bytomskie* III, 9–20.
- GRŮZOVÁ, M., 1994: Počátky města Prostějova. In: *Prostějov a jeho místo v dějinách Moravy*, 31–40.
- GUTSCHER, D.–PFROMMER, J., 1999: Laufen Rathausplatz. Eine hölzerne Häuserzeile in einer mittelalterlichen Kleinstadt: Hausbau, Sachkultur und Alltag. Bern.
- HAVRDA, J.–PODLISKA, J.–ZAVŘEL, J., 2001: Surovinové zdroje, výroba a zpracování železa v raně středověké Praze (historie, současný stav a další perspektivy bádání), *AR LIII*, 91–118.
- HEJHAL, P.–HRUBÝ, P., 2005: Dřevěná architektura 13. století v Jihlavě, Pelhřimově a Humpolci. In: D. Merta–M. Peška (edd.), *Forum urbes medii aevi II*, *Sborník příspěvků FUMA* konané 16.–18. 4. 2003, 126–147.
- HEJHAL, P.–HOLUB, P.–HRUBÝ, P.–MERTA, D., 2006: Měšťanská zděná zástavba středověké Jihlavy (k současnému stavu poznání). In: J. Doležel (ed.), *Forum urbes medii aevi III*, 190–229.
- HEJHAL, P.–HRUBÝ, P., 2006: Jihlava (okr. Jihlava), *Přehled výzkumů* 47, 228–243.
- HENDEL, Z.–MOZDZIOCH, S., 1996: Die frühstädtische Siedlungskomplexe und Lokationstädte in Schlesien im 12.–13. Jh. (Änderungen der Raumstruktur im Lichte der archäologischen Quellen). In:

- H. Brachmann–J. Klápště (edd.), *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum* 6, 87–100.
- HIGOUNET, Ch., 1990: *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*. München.
- HIMMELOVÁ, Z., 1997: Brno (okr. Brno-město), *Přehled výzkumů 1993–1994*, 190–191.
- HIMMELOVÁ, Z.–KUNDERA, L.–PROCHÁZKA, R.–UNGER, J., 1993: *Záchranné výzkumy v Brně v r. 1991* (okr. Brno-město), *Přehled výzkumů 1991*, 85–88. Brno.
- HLADKÝ, J., 1991: *Nález pozdněstředověké polozemnice v Boskovicích na Komenského ul., Sborník Okresního muzea v Blansku* 91, 55–56.
- HLOŽEK, M.–HOLUB, P.–SEDLÁČKOVÁ, L.–TROJEK T., 2006: *Doklady slévání barevných kovů ve středověkém Brně na základě nálezů tyglíků z náměstí Svobody* 8, *Archaeologia technica* 17, 87–93.
- HOFFMANN, F., 1967: *Jihlavský městský stavební řád z r. 1270*. Jihlava.
- 2004: *Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století*. Jihlava.
- HOLUB, P., 2004: *Pohořelice (okr. Břeclav), Horní náměstí, Přehled výzkumů* 45, 236–237.
- 2005: *Pohořelice (okr. Břeclav), Horní náměstí, Přehled výzkumů* 46, 312–313.
- HOLUB, P.–KOVÁČIK, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–PROCHÁZKA, R.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2002: *Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2001, Přehled výzkumů* 43, 71–114.
- HOLUB, P.–KOVÁČIK, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2003 (Holub et alii 2003a): *Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2002, Přehled výzkumů* 44, 57–100.
- HOLUB, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2003 (Holub et alii 2003a): *K otázce topenišť v dřevohlinitých domech ze 13. století v Brně aneb proč nevěříme na zemnice*, *Svorník* I, 5–84.
- HOLUB, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–ZŮBEK, A., 2003 (Holub et alii 2003c): *Poznámky k historické topografii Dominikánského náměstí*, *BMD XVII*, 41–77.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–KOVÁČIK, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–PROCHÁZKA, R.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2004 (Holub et alii 2004b): *Systematický archeologický výzkum města Brna*, *Forum urbes medii aevi* I, 57–97.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2004 (Holub et alii 2004a): *Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2003, Přehled výzkumů* 45, 39–95.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2005a: *Ke stavu poznání nezděné měšťanské architektury vrcholně středověkého Brna*. In: D. Merta–M. Peška (edd.), *Forum urbes medii aevi* II, 44–101.
- 2005b: *Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2004, Přehled výzkumů* 46, 111–169.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–MERTA, D.–ZŮBEK, A., 2005 (Holub et alii 2005c): *Poznámky k topografii nejbližšího okolí bývalého herburského kláštera v Brně*, *BMD XVIII*, 485–673.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–POLÁNKA, P.–SEDLÁČKOVÁ, L.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2006 (Holub et alii 2006a): *Brno (okr. Brno-město), Přehled výzkumů* 47, 164–220.
- HOLUB, P.–KOLARÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–SEDLÁČKOVÁ, L.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., 2006 (Holub et alii 2006b): *Brněnské středověké a raně novověké hřbitovy z pohledu archeologie*, *BMD XIX*, 267–294.
- HOSÁK, L., 1967: *Středověká kolonizace Dyjskosvrateckého úvalu*. Praha.
- HRDLIČKA, L., 1982: *Využití výkopů pro inženýrské sítě jako pramene k poznání původního reliéfu a jeho proměn v historickém jádru města*, *AR XXXIV*, 599–621.
- 1983: *Strategie a taktika současného archeologického výzkumu v historickém jádru Prahy*, *AR XXXV*, 609–638.
- HRUBÝ, P.–JAROŠ, Z.–KOČÁR, P.–MALÝ, K.–MIHÁLYIOVÁ, J.–MILITKÝ, J.–ZIMOLA, D., 2006: *Středověká hornická aglomerace na Starých Horách u Jihlavy*, *PA XCVII*, 171–264.
- HRUBÝ, V., 1965: *Staré Město – velkomoravský Velehrad*. Praha.
- CHYBOVÁ, H., 1993: *Fund von mittelalterlichen Töpferöfen in Kroměříž (Bez. Kroměříž), Přehled výzkumů 1989*, 102–103.
- 1998: *Pravěké a slovanské osídlení Kroměřížska*. Kroměříž.
- ILLI, M., 1992: *Wohin die Toten gingen. Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt*. Zürich.
- JAN, L., 1988: *Slavkov u Brna ve 13. století a vznik komendy řádu německých rytířů*, *ČMM CVII*, 265–279.
- 1990: *Slavkov u Brna ve 14. a na počátku 15. století – rozmach a úpadek komendy řádu německých rytířů*, *ČMM CIX*, 39–58.
- 1997: *Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojemsku*, *ČMM CXVI*, 39–51.
- JEŽEK, M., 2000: *Archeologia na rynku malego miasta w Czechach*. In: J. Piekalski–K. Wachowski (edd.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta*. Wrocław a Europa śródkowa, 21–46. Wrocław.
- JIRÁN, L., 2001: *Současný stav archeologické památkové péče v ČR a cesta k jejímu zdokonalení*, *AR LIII*, 581–583.
- JORDÁNKOVÁ, H.–SULITKOVÁ, L., 1991: *Zásobování Brna vodou ve středověku (k 900. výročí první zmínky o Brně)*, *VMM XLIII*, 304–316.

- 1995: Hlavní tendence brněnské řemeslné výroby od počátků města do zániku cechovního sdružení, BMD XIII, 15–37.
- JUCHELKA, J., 2003: Opava (okr. Opava), náměstí Osloboditelů, Přehled výzkumů 44, 269.
- KABLITZ, K., 2005: Die Braunschweiger Neustadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, Archäologische Untersuchungen an der Weberstraße und der Langen Straße 1997 bis 1999. Rahden/Westf.
- KALÁBEK, M., 2006: Olomouc (k. ú. Nemilany), okr. Olomouc, Přehled výzkumů 47, 263.
- KARASOVÁ, H., 1982: Středověké odpadní jímky z Brna – České ulice (okr. Brno-město), Přehled výzkumů 1980, 48–49.
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.
- KIECOŇ, M., 2005: Bruntál (okr. Bruntál), Přehled výzkumů 45, 279–281.
- KIECOŇ, M.–KOLÁŘ, F.–ZEZULA, M., 2005: Opava (k. ú. Opava-střed, okr. Opava), Dolní náměstí, parcely č. 573, 579, Přehled výzkumů 46, 306–307.
- KIECOŇ, M.–ZEZULA, M., 2004: Počátky a rozvoj města Opavy ve 13. a 14. století ve světle poznatků z archeologických výzkumů v l. 2000–2002. In: D. Abłamowicz, M. Furmanek, M.–M. Michnik (edd.), Początki i rozwój miast Górnośląska, Studia Interdyscyplinarne, 57–77. Gliwice.
- KIECOŇ, M.–ZEZULA, M., 2005a: Dřevohliněná zástavba v Opavě ve středověku (současný stav výzkumu), Forum urbes medii aevi II, 26–43.
- 2005b: Záchraný archeologický výzkum v místě bývalé Hradecké brány na Ostrožné ulici v Opavě (příspěvek k poznání vývoje opavské městské fortifikace), Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě, 99–107.
- KLANICA, Z., 1974: Mladohradištní pohřebiště v Hodoníně (okr. Hodonín), Přehled výzkumů 1973, 74.
- KLANICOVÁ, E., 1997: Pohořelice (okr. Břeclav), intravilán obce – vedle fary, Přehled výzkumů 1993–1994, 229–230.
- KLÁPŠTĚ, J., 1999: Středověké město a jeho region, východiska archeologického projektu, *Medievalia archaeologica* 1, 7–20.
- 2000: Archeologie na přelomu věků, *AR* LII, 423–427.
- 2003: Dějepis a archeologie: Příbuzenství jak se patří. In: J. Klápště–E. Plešková–J. Zemlička (edd.), Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, 96–109. Praha.
- 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- KLÁPŠTĚ, J.–MUK, J.–VELÍMSKÝ, T., 1983: K současnému stavu studia středověkého Mostu, *ČsČH* XI, 586–591.
- KLÁPŠTĚ, J.–MUK, J., 1988: Studie o středověkém domě z Mostu (čp. 226), *PA* LXXIX, 199–240.
- KLÁPŠTĚ, J.–VELÍMSKÝ, T., 1978: Mostecké zemnice, *AH* 3, 121–129.
- KLÁPŠTĚ, J.–RICHTER, M.–VELÍMSKÝ, T., 1996: Hausbau früher Lokationsstädte in Böhmen. In: J. Klápště–H. Brachmann (ed.), Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, *Památky archeologické – Supplementum* 6, 148–165.
- KOHOUTEK, J., 1995: Počátky města Přerova, *AH* 20, 187–200.
- KOHOUTEK, J., 1996: Nové poznatky o středověkém vývoji města Uherského Brodu, *AH* 21, 373–384.
- 2001: Problematika lokalizace královského hradu a vývoje středověkého města Přerova, *AH* 26, 155–170.
- KOHOUTEK, J.–PROCHÁZKA, R., 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště), Hradební – Růžová ulice, Přehled výzkumů 1993–1994, 251–253.
- KOLÁŘ, F., 2005: Opava (k. ú. Opava-střed, okr. Opava), náměstí Osloboditelů, Přehled výzkumů 46, 307.
- 2006: Opava (k. ú. Opava-město, okr. Opava), ul. Holubí 2, č. p. 333, parc. č. 428, Přehled výzkumů 47, 262–263.
- KOLÁŘ, F.–STRÍLKOVÁ, J., 2005: Ostrava (k.ú. Moravská Ostrava, okr. Ostrava), Masarykovo náměstí 1, ulice Muzejní, Přehled výzkumů 46, 311–312.
- KOLÁŘÍK, V.–PEŠKA, M., 2006: Středověké vápenické pece z Moravského náměstí v Brně, *Archaeologia technica* 17, 30–42.
- KONEČNÝ, L., 1981: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy, *AH* 6, 239–248.
- 1985: Geneze města Znojma a typy předlokační aglomerace, *AH* 10, 153–161.
- 1989: Znojmský karner, *Jižní Morava* 28, sv. 29, 103–114.
- KONZE, M., 2005: Ein Rohbau mit zierlich gefügten Backsteinen. Ausgrabungen auf dem Barther Markt- platz. In: J. Hauke–F. Lüth–H. Schäfer (edd.), Archäologie unter dem Strassenpflaster. 15 Jahre Stadtkern- archäologie in Mecklenburg – Vorpommern, 193–196. Schwerin.
- KOS, P., 2001: Mokrý-Horákov (k. ú. Mokrý u Brna, okr. Brno-venkov), Přehled výzkumů 42, 220–221.
- 2002a: Mokrý-Horákov (k. ú. Mokrý u Brna, okr. Brno-venkov), Přehled výzkumů 43, 274–275.
- 2002b: Vyškov (okr. Vyškov), ul. Nádražní č. 5, Přehled výzkumů 43, 300–302.
- 2003: Středověké vápenky ve Vyškově, *Pravěk* 12/03, NŘ, 345–358.
- KOUŘIL, M., 1994: K nejstarším dějinám Prostějova. In: Prostějov a jeho místo v dějinách Moravy, 23–30.
- KOUŘIL, P., 1984: Záchraný archeologický výzkum v Opavě, Přehled výzkumů 1982, 60.
- 1988: Polozemnice z 13. století z Opavy-Kateřinek, *AH* 13, 107–115.

- 1991: Archäologische Rettungsgrabung in Opava-Gottwaldova Gasse, Přehled výzkumů 1988, 54.
- 1993: Středověká kolonizace na severovýchodní Moravě a ve Slezsku a její odraz v archeologických pramenech, AH 18, 141–150.
- 2006: Život v raně středověkém městě ve světle archeologie. In: K. Miller–R. Žáček (edd.), 27–42. Opava.
- KOUŘIL, P.–PAVELČÍK, J.–TERYNGEROVÁ, H., 1987: Rettungsaktion in Opava-Kolářská Gasse, Přehled výzkumů 1985, 70–72.
- KOUŘIL, P.–WIHODA, M., 1999: Die Rolle des Meilenrechts in der Genese der ältesten landesfürstlichen Burgen und Städte Böhmisches-Schlesiens. In: T. Durdík (ed.), *Castrum Bene* 6, 165–190.
- KOVÁČIK, P., 1999: Brno (okr. Brno-město). Nám. Svobody 8, parc. č. 130, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 310–314.
- KOVÁČIK, P.–MERTA, D., 2002: Záchrané výzkumy v Jihlavě na ulici Husova č. p. 26, 28 a 32, Vlastivědný sborník Vysočiny XIII, oddíl věd společenských, 3–14.
- KOVÁRNÍK, J., 1987: Terénní archeologický průzkum na Znojemsku (okr. Znojmo), Přehled výzkumů 1985, 75–77.
- KRÁL, J. 1956–1957: Nález středověké keramiky v Opavě, ČSM V–VI, 11–25.
- 1961: Opavské středověké nálezy II, ČSM B X, 19–36.
- 1963: Mittelalterliche Funde aus Ostrava im Jahre 1962, Přehled výzkumů 1962, 66–68.
- 1964: Středověké nálezy v Ostravě, ČSM B 13, 1–8.
- 1974: Nálezové prostředí městské středověké keramiky. In: Archeologický sborník, 102–111. Ostrava.
- 1975: Archeologické nálezy v Opavě v roce 1974 (okr. Opava), Přehled výzkumů 1974, 82.
- KRASNOKUTSKÁ, T., 2006: Ostrava (k. ú. Moravská Ostrava), Přehled výzkumů 47, 263–265.
- KUBEŠOVÁ, I. M., 2002: Středověké hradby města Olomouce. In: Kubešová, I. M.–Vrtalová, J. (edd.), Významné olomoucké památky II. Sborník příspěvků ze semináře, Olomouc 13.–14. 9. 2002, 20–35. Olomouc.
- KUNA, M.–KLÁPŠTĚ, J., 1990: Poznámky ke koncepci archeologické práce, AR XLVII, 435–445.
- KUTHAN, J., 1994: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely. Vimperk.
- KUX, J., 1937: Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz bis zum Umsturz 1918. Reichenberg–Olmütz.
- KVÍTKOVÁ, L., 2001: Geneze kvartérních sedimentů v prostoru náměstí Svobody v Brně, Geologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku 8, 8–10.
- LEGANT, G.–KARAU, G., 1993: Vom Grossgrundstück zur Kleinparzelle. Ein Beitrag der Archäologie zur Grundstücks- und Bauentwicklung Lübecks um 1200. In: M. Gläser (ed.), *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum*, Eine Festschrift für Günter P. Fehring, 207–215. Rostock.
- LORENC, V., 1973: *Nové Město pražské*. Praha.
- LOSKOTOVÁ, I., 1993: Než vznikla Stará radnice, *Forum Brunense* 1993, 207–215.
- LOSKOTOVÁ, I.–PROCHÁZKA, R., 1995: Brněnské zemnice, BMD XIII, 112–149.
- LOSKOTOVÁ, I.–PROCHÁZKA, R., 1997: Keramik von Brno (Brünn) des 12./13. Jahrhunderts, *Pravěk* NŘ 6/1996, 199–228.
- MACHÁČEK, J., 2003: Archeologie, historie a teorie systémů. In: L. Šmejda–P. Vařeka (edd.), *Sedmdesát neustupných let*. Sborník k životnímu jubileu prof. Evžena Neustupného, 121–130. Plzeň.
- 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium nebo emporium moravských panovníků?, AR LVII, 100–138.
- MATOUŠEK, V.–SÝKOROVÁ, I., 1998: Společnost a kultura ve světle archeologie. Příspěvek k diskusi o předmětu, prostředcích a metodě archeologického výzkumu, AR L, 746–771.
- MENDL, B., 1935: *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Brno.
- MENOŠKOVÁ, D., 2005: Archäologische Funde und Fundstätte im Nordteil des Untermarchtals III (Katastralgebiete Uherské Hradiště, Sady). In: T. Kempke–P. Kouřil–L. Poláček (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 6, 459–538. Brno.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1977: Několik poznámek k počátkům města Jihlavy. In: Richter, M. (ed.), *Středověká archeologie a studium počátků měst*, 122–128. Praha.
- 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), AH 6, 147–197.
- 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 8, 41–72.
- 1984: Středověké Modřice ve světle archeologických nálezů, VVM XXXVI, 355–359.
- 1985: Archeologická topografie katastrálních území obcí v oblasti vodního díla Nové Mlýny (okres Břeclav), *Jižní Morava* 21, 205–220.
- 1992: Výsledky záchraného archeologického výzkumu na staveništi Horáckého divadla v Jihlavě (1990–1991), Vlastivědný sborník Vysočiny VIII, oddíl věd společenských, 163–171.
- 1993: Otázky kolonizace a interetnických vztahů na jižní Moravě, AH 18, 99–118.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–NEKUDA, V., 1997: Fortifikationen der südmährischen Städte. In: P. Johanek (ed.), *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*, 203–209. Köln–Weimar–Bonn.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.–UNGER, J., 1983: Archeologický výzkum pozůstatků kostela na zaniklé vsi Koválov u Žabčic, *Jižní Morava* 19, 119–135.

- MĚŘÍNSKÝ, Z. – ZUMPF, E., 1995: Mittelalterliche Städte in Südmähren und ihre Beziehungen zum mittelalterlichen Städten im niederösterreichischen Raum nördlich der Donau, AH 20, 181–185.
- 1997: Jihomoravská a dolnorakouská města, jejich místo v kulturním vývoji a odraz v hmotné kultuře, AH 22, 145–158.
- MERTA, D., 1996: Středověká cihlářská pec z Brna – předběžná zpráva, *Archaeologia technica – zkoumání výrobních objektů archeologickými metodami* 10, 10–109.
- MERTA, D., 1999a: Brno (okr. Brno-město), Rašínova ul. č. 4, Přehled výzkumů 40 (1997/1998), 301–306.
- 1999b: Brno, Starobrněnská ul. č. 2, 4–6, 8, parc. č. 448, 452, 453, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 306–309.
- 2001: K počátkům kamenné architektury v Brně, *Průzkumy památek* 8, 41–60.
- MERTA, D. – KOVÁČIK, P. – PEŠKA, M. – PROCHÁZKA, R. – SADÍLEK, J., 2001: Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2000, *Přehled výzkumů* 42 (2000), 75–107.
- MERTA, D. – MERTA, J., (ed.), 2001: Středověká cihelna „Na lečiči“, AH 26, 221–226.
- MERTA, D. – PEŠKA, M., 2001: K počátkům zděné profánní architektury v Brně. In: *Dějiny staveb* 2001, 110–114. Plzeň.
- 2002: Železářský výrobní areál z počátku 13. století v prostoru náměstí Svobody v Brně, *Archaeologia technica* 13, 33–42.
- 2003: Proměny domovního bloku Velký Špalíček v Brně. In: *Dějiny staveb* 2002, 118–130. Plzeň.
- MERTA, D. – PEŠKA, M., 2005: Stavební vývoj domu Kobližná 4 v Brně před výstavbou „Schrattenbachova paláce“ v 18. století. In: *Dějiny staveb* 2005, 149–159. Plzeň.
- MERTA, D. – PEŠKA, M., (ed.), 2005: Forum urbes medii aevi II. Sborník příspěvků z konference FUMA konané 16.–18. 4. 2003. Brno.
- MERTA, D. – PEŠKA, M., 2006: Městská archeologie, památková péče a žijící město, ZPP 66, 123–126.
- MERTA, D. – PEŠKA, M. – SADÍLEK, J. – URBÁNKOVÁ, K., 2001: Kostel sv. Mikuláše na Dolním trhu v Brně, BMD XV, 107–132.
- MERTA, D. – ZŮBEK, A., 2003: Ivančice (okr. Brno-venkov), Oslavanská ulice, Přehled výzkumů 44, 250–252.
- MICHNA, P., 1970a: Ein Massenfund mittelalterlicher Keramik aus Brünn, ČMMZ, vědy společenské L, 121–156.
- 1970b: Vzájemný vztah pecí chlebových a vyhřívacích na staroslovanských a raně středověkých sídlišť. In: *Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů oblastních a městských muzei se zvláštním zřetelem k problematice historické archeologie na Moravě konané v Mikulově 11.–12. března 1970, příloha VVM XXII, č. 3, 68–81.*
- 1974: Objev středověké studny v Brně, AR XXVI, 62–65, 111, 112.
- 1975: Památková péče a ochrana přírody v městské rezervaci v okrese Olomouc, VVM XXVII, 302–307.
- 1976: Archeologický průzkum historického jádra města Uničova, AH 1, 205–230.
- 1978: Archeologický průzkum staveniště státní spojitelný v Olomouci, I. etapa, Přehled výzkumů 1976, 108–109.
- 1979: Archeologická práce v Okresním středisku státní památkové péče a ochrany přírody v Olomouci, VVM XXXI, 324–335.
- 1980a: Dvě sídlištní stavby z počátků lokačního Uničova, VVM XXXII, 161–186.
- 1980b: Za nové pojetí archeologického průzkumu moravských středověkých měst (Koncepte předstihových průzkumů na základě zkušeností státní památkové péče), VVM XXXII, 85–91.
- 1982a: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století), ČsČH XXX, 716–742.
- 1982b: Ke stavebním dějinám středověkých domů v Olomouci (Archeologický průzkum dvou měšťů v Barvířské ulici). In: *Sborník památkové péče v Severomoravském kraji* 5, 179–341. Ostrava.
- 1988: K poznání zahloubených obydlí doby velké kolonizace. In: V. Frolec (ed.), *Rodná země*, 222–284. Brno.
- 1990: Die archäologische Erforschung des historischen Kerns der Stadt Olomouc, ČSFR. In: H. J. Vogt (Hrsg.), *Archäologische Stadtkernforschung in Sachsen (Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 19), 155–166. Berlin.
- 1995a: Nález středověké studny v Brně, BMD XIII, 209–216.
- 1995b: Přehled výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1994, VVM XLVII, 422–432.
- 1998: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1997, VVM L, 401–408.
- 1999: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1998, VVM LI, 399–403.
- 2000: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1999, VVM LII, 407–416.
- MOŹDZIOCH, S., 1999: Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej – organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego. In: *Możdzioch, S. (red.), Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej. Spotkania bytomskie* III, 21–51.
- NATHER, W., 2006: F. Nather a V. Spáčil (edd.), *Die Olmützer Häuserchronik* II. Teil. Olomouc.
- NEKUDA, R., 2002: Zemědělská usedlost ve středověké vesnici na Moravě. Brno.

- NEKUDA, R.–NEKUDA, V., 1997: Mstěnice, Zaniklá středověká ves 2. Brno.
- NEKUDA, V., 1963: Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě, ČMMZ, vědy společenské XLVIII, 57–84.
- 1975: Pfaffenschlag, zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
- 2000: Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3. Raně středověké sídliště. Brno.
- NEKUDA, V.–REICHERTOVÁ, K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- NEŠPOR, V., 1932: Kolonisace města Olomouce, Časopis Vlastivědného spolku musejního v Olomouci XLV, 44–50.
- 1998 (1936): Dějiny města Olomouce. Olomouc.
- NEUSTUPNÝ, E., 1991: Kam česká archeologie? AR XLIII, 361–370.
- NOVOTNÝ, B., 1959: Hromadný nález ze 16. stol. v Brně. *Fontes archaeologicae Moraviae I*. Brno.
- 1965: Záchranný zjišťovací výzkum části základů kostela sv. Mikuláše v Brně na náměstí Svobody, Přehled výzkumů 1964, 64–66.
- 1966: Záchranný výzkum základů a okolí zaniklého kostela sv. Mikuláše v Brně, Přehled výzkumů 1965, 77–79.
- 1967: Výzkum zaniklého kostela sv. Mikuláše na náměstí Svobody v Brně, Přehled výzkumů 1966, 57.
- 1975: Moravské úděly a jejich raně feudální centra, AR XXVII, 516–527.
- 1977: Záchranný výzkum středověkých objektů v historickém jádru města Jihlavy (okr. Jihlava), Přehled výzkumů 1975, 84–87.
- 1978a: Další nálezy ze středověkých jímek v historickém jádru města Jihlavy (okr. Jihlava), Přehled výzkumů 1976, 84–86, obr. 46–49.
- 1978b: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignev“ z 11. a 12. století a rekonstrukce jeho údělu v archeologických a písemných pramenech, AH 3, 183–215.
- 1979: Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká zahrada – castrum Spytihněv u Dolních Věstonic na Moravě, AH 4, 1979, 287–294.
- 1981: Archeologický výzkum hradu Rokytná na Moravě z poloviny 11. až poloviny 12. století, jeho hradský obvod a románský dvorec Řeznovice, AH 6, 221–236.
- 1982a: Brněnské podzemí z hlediska archeologie. In: Brno a geologie, 208–209. Brno.
- 1982b: Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren) von der 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts. Wien.
- NOVOTNÝ, B.–KAREL, B.–DUŠEK, V., 1978: Středověké objekty ze 14. až z počátku 15. století v historickém jádru Jihlavy, VVM XXX, 49–62.
- OHLER, N., 2001: Umírání a smrt ve středověku. Praha.
- OBŠUSTA, P., 1999: Archeologické výzkumy středověkého města Třebíč, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 135–141.
- 2002: Přehled archeologických výzkumů středověkého města Třebíče, Západní Morava VI, 104–118.
- OPRAVIL, E., 1961: Botanické nálezy z archeologického výzkumu středověku města Opavy (1350–1500), Přírodovědný časopis slezský 22, 361–366.
- PAVELČÍK, J., 1961: Odpadní jímka z konce XIII. století v Uh.Brodě, Přehled výzkumů 1960, 113.
- 1971: Středověké jímký v Uherském Brodě (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1970, 63–64.
- 1972: Záchranné akce na náměstí Svobody v Opavě, Přehled výzkumů 1971, 126–127.
- 1978: Středověké nálezy z Opavy-Masařské ulice, Přehled výzkumů 1976, 101.
- 1981: Středověké nálezy z Uherského Brodu, Přehled výzkumů 1979, 59–60.
- PEŠKA, J. (ed.), 1997: Archeologická památková péče – legislativa a skutečnost, Sborník konference, Odry, 30.–31. ledna 1996. Olomouc.
- PIEKALSKI, J., 1999: Transformace měst středověké střední Evropy. *Prostorová struktura, Mediaevalia archaeologica I*, 21–42.
- PLÁČEK, M., 1999: Městské fortifikace a projevy urbanismu na jižní Moravě. In: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 II, Brno, K. Chamonikola (ed.), 49–56. Brno.
- 2001: Encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.
- POLÁČEK, L., 1989: Příspěvek k poznání počátků Moravských Budějovic, VVM XLI, 205–221.
- 1995: Hradisko u Kramolína, VVM XLVII, 261–276.
- POŠVÁŘ, J., 1956: K dějinám městského stavebního práva v Čechách a na Moravě do počátku 19. století, Právněhistorické studie II, 176–193.
- PRIX, D.–ZEZULA, M., 2000: Archeologický výzkum a stavebně-historický průzkum minoritského kláštera v Opavě v roce 2000. In: L. Jan–P. Obšusta (edd.), *Ve stopách sv. Benedikta, Disputationes Moraviae I*, 275–293. Brno.
- PROFANTOVÁ, N.–PROFANT, M., 2003: Archeologie a historie aneb „jak vykopávat“ dějiny. In: J. Klápště–E. Plešková–J. Žemlička (edd.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, 239–250. Praha.
- PROCHÁZKA, R., 1983a: Záchranný výzkum v ulici Rudé armády v Hluku, Přehled výzkumů 1982, 67–68.
- 1983b: Zemědělské zázemí a potravinářská řemesla v Uherském Hradišti ve 13.–14. stol., AH 8, 109–118.
- 1984: Předběžná zpráva o záchranném výzkumu v Uherském Brodě v roce 1982, *Studia comeniana et historica* 28/XIV, 147–149.

- 1985: Archeologie k počátkům jihomoravských měst, AH 10, 133–142.
- 1987: Záchrané výzkumy v Brně v roce 1984 (okr. Brno-město), Přehled výzkumů 1984, 59–62.
- 1988: Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983–1987), AH 13, 83–96.
- 1989: Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna, AH 14, 131–140.
- 1990a: Kovové předměty z výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně – Pekařské ulici, AH 15, 99–109.
- 1990b: Rettungsgrabung in Boskovice-Komenského Gasse (Bez. Blansko), Přehled výzkumů 1987, 81–82.
- 1991a: Brüner Keramik des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts und die Frage ihrer auswärtigen Beziehungen. In: XX. mikulovské symposium 1990, 233–246. Brno.
- 1991b: K charakteristice sídelního vývoje Brna do počátku vrcholného středověku. In: Miasto zachodniosłowianskie w XI–XII wieku. Społeczeństwo-kultura, 119–144. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1991c: Záchrané výzkumy v Brně v roce 1988 (okr. Brno-město), Přehled výzkumů 1988, 66–68.
- 1991d: Záchraný výzkum v Boskovicích – Komenského ul. (okr. Blansko), Přehled výzkumů 1988, 54.
- 1992: Mittelalterliche Stadtkernforschung in Brno (Brünn), Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 8, 159–181.
- 1996a: Brněnská stolní a kuchyňská keramika 2. pol. 14. století–počátku 15. století, Pravěk NŘ 4/1994, 323–344.
- 1996b: Počátky osídlení a církevního života. In: L. Jan (ed.), Sedm set let brněnské kapituly, 13–40. Brno.
- 1996c: Sledování plynofikace Telče r. 1992 (okr. Jihlava), Přehled výzkumů 1992, 72, 73.
- 1996d: Zur Frage der ältesten Bebauung in den südmährischen Städten. In: J. Klápště–H. Brachmann (edd.), Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum 6, 12–141.
- 1997: Telč (okr. Jihlava), nám. Zachariáše z Hradce, Přehled výzkumů 1993–1994, 240–241.
- 1999a: Archeologické výzkumy mendikantských klášterů v Brně, Pravěk NŘ 8/1998, 277–296.
- 1999b: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště), Zelný trh, parcela č. 48/2, Přehled výzkumů 39, 1995–1996, 465–467.
- 2000: Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). In: M. Ježek–J. Klápště (edd.), Medievalia archaeologica 2, 2000, 7–158.
- 2001a: Chlebové pece předlokačního a lokačního Brna, AH 26, 207–219.
- 2001b: Modřice (okr. Brno-venkov), Prusinovského ulice, Přehled výzkumů 42/2000, 219–220.
- 2002: Modřice (okr. Brno-venkov), náměstí Svobody č. p. 91–93, Přehled výzkumů 43, 271–273.
- 2003a: Archeologie a historie v procesu poznávání raných měst. In: T. Borovský, L. Jan, M. Wihoda (edd.), Ad vitam et honorem, Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, 67–77. Brno.
- 2003b: Etnické změny a počátky jihomoravských měst, AH 28, 2003, 267–295.
- 2003c: Pozdně románský dům z areálu minoritského kláštera v Brně, Průzkumy památek 10, 163–168.
- 2004 (ed.): Forum urbes medii aevi I. Sborník z konference FUMA konané 10. dubna 2002. Brno.
- PROCHÁZKA, R.–BORSKÝ, P.–ČERNOUŠKOVÁ, D.–HOLUB, P.–KOLAŘÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–SADÍLEK, J., 2003: Dům středověkého Brna, manuskript v archivu Archaie Brno.
- PROCHÁZKA, R.–BORSKÝ, P.–ČERNOUŠKOVÁ, D.–HOLUB, P.–KOLAŘÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–SADÍLEK, J., 2006: Zděný dům středověkého Brna. Inventář stojících archeologicky plošně odkrytých reliktů. In: Forum urbes medii aevi III, 242–265.
- PROCHÁZKA, R.–DOLEŽEL, J., 2001: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst, Přehled výzkumů 42/2000, 25–74.
- PROCHÁZKA, R.–DRECHSLER, A.–SCHENK, Z., 2006: Raně středověká sídelní aglomerace Přerov (8.–12. století) – současný stav poznání, AR LVIII, 668–694.
- PROCHÁZKA, R.–HIMMELOVÁ, Z., 1995: Příspěvek k vývoji středověké zástavby tzv. Velkého špalíčku v Brně, AH 20, 233–245.
- PROCHÁZKA, R.–KOVÁČIK, P.–ZŮBEK, A., 2001: Nové poznatky k vývoji olomouckého hradu v raném a vrcholném středověku, AH 27, 197–214.
- PROCHÁZKA, R.–LOSKOTOVÁ, I., 1995: Brněnské zemnice, BMD XIII, 112–149.
- 1999: K topografii předlokačního osídlení brněnského historického jádra, AH 24, 169–188.
- PROCHÁZKA, R.–MERTA, D.–PEŠKA, M., 2005: Měšťanský dům středověkého Brna. In: Dějiny staveb 2004, 171–186. Plzeň.
- PROCHÁZKA, R.–SNÁŠIL, R., 1983: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1981 (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1981, 62–64.
- 1984: Hlavní rysy lokačního zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století. In: Urbes medii aevi, 43–52. Praha.
- PROCHÁZKA, R.–SULITKOVÁ, L., 1984: Uherské Hradiště v 13.–15. století. Sociálně-ekonomická struktura, topografie. Uherské Hradiště.
- PROCHÁZKA, R.–ŠTROF, A., 1983: Příspěvek k osídlení Bořitova a Černé Hory na Blanensku, VVM XXXV, 46–58.
- PROCHÁZKA, R.–VAŘEKA, P., 2003: Manuál archeologického výzkumu I. Formalizovaný popis strati-

- grafických jednotek, interní tisk občanského sdružení Archaia, společnosti Archaia Brno, o.p.s a katedry archeologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Brno.
- PRUDKÁ, A., 1994 Příspěvek k slovanskému osídlení na území Prostějova. In: Prostějov a jeho místo v dějinách Moravy, 18–22.
- REBKOWSKI, M., 2001: Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe. Kolobrzeg.
- RICHTER, M., 1974: Archeologický výzkum a otázky nejstarší sídlištní topografie Žďáru nad Sázavou. In: Bartušek, A. et. al.: Dějiny Žďáru nad Sázavou III, 231–240. Brno–Žďár nad Sázavou.
- 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, AR XXVII, 245–258.
- 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha.
- RICHTER, M.–VELÍMSKÝ, T., 1993: Archäologische Erforschung der Stadtwüstungen des 13. Jahrhunderts in Böhmen, Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 11, 83–110.
- RICHTER, V., 1936: Z počátků města Brna, ČMM LX, 257–314.
- 1959: Rané středověká Olomouc. Praha–Brno.
- RICHTER, V.–SAMEK, B.–STEHLÍK, M., 1966: Znojmo. Praha.
- ROSKAMS, S., 2001: Excavation (Cambridge Manuals in Archaeology). Cambridge.
- RÖTTING, H., 1990: Zur hochmittelalterlichen Gebäude- und Parzellenstruktur des Markortes und der frühen Stadt von Braunschweig im Weichbild „Altstadt“, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 20, 139–148.
- RZEHAČ, A., 1897a: Keramische Studien in der Sammlung des Franzens Museums, Museum Francisceum Annales, 1896, 98–125.
- 1897b: Massenfunde altertümlicher Gefäße im Weichbild der Stadt Brünn, Zeitschrift des deutschen Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens 19, 23–41.
- 1909: Die Gefäßfunde im Baugrunde der Brünnner Häuser, Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums 9, 106–108.
- SCHLÜTER, W., 2002: Archäologische Zeugnisse zur Entstehung der Stadt Osnabrück. In: Stadtarchäologie in Norddeutschland westlich der Elbe, H. Steuer, G. Biegel (Hrsg.), 37–103. Bonn.
- SNÁŠIL, R., 1979: Záchranný výzkum středověkého Starého Města, AH 4, 73–75.
- 1980: Výroba vápna v trhové vsi Veligradu. In: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, 9–17. Brno.
- 1982: Hrnčířská pec z trhové vsi Veligradu. In: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, 3–24. Brno.
- 1983: Přínos archeologických dokladů specializovaných řemesel pro poznání ekonomiky Uherskohradištska za feudalismu, AH 8, 95–107.
- SNÁŠIL, R.–PROCHÁZKA R., 1981a: Archeologické výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1979 (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1979, 53–54.
- 1981b: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části dolnomoravského úvalu, Slovácko XXIII, 9–58.
- SPÁČIL, V. (ed.), 1982: Nejstarší městská kniha olomoucká z let 1343–1420. Olomouc.
- SPÁČIL, V.–SPÁČILOVÁ, L. (edd.), 2004: Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528. Olomouc.
- STABRAVA, P.–TERYNGEROVÁ, H., 2001: Objev středověkého zahloubeného objektu v Hlučíně, Památkový ústav v Ostravě, Výroční zpráva 2000, 141–145. Ostrava.
- STANA, Č., 1998: Přerov – eine Burg des Boleslaw Chrobry in Mähren. In: J. Henning–A. Ruttkay (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 49–69. Bonn.
- STEUER, H., 1995: Freiburg und das Bild der Städte um 1100 im Spiegel der Archeologie. In: H. Schadek–T. Zotz (Hrsg.), Freiburg 1091–1120. Neue Forschungen zu den Anfängen der Stadt, 7–123.
- STRAHM, H., 1945: Die Area in den Städten, Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 3, 22–61.
- SULÍTKOVÁ, L., 1995: Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století, BMD XIII, 46–64.
- ŠALKOVSKÝ, P., 2001: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra.
- ŠEBÁNEK, J.–DUŠKOVÁ, S., 1963: Listina v českém státě doby Václava I. (u nižších feudálů a měst), Rozpravy Československé akademie věd 73/10. Praha.
- ŠEBELA, L.–VANĚK, J., 1982: Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v areálu bývalého bratrského sboru v Ivančicích, VVM XXXIV, 201–206.
- 1985: Hromadný nález ze studny v areálu bývalého bratrského sboru v Ivančicích (přelom 16. a 17. stol.). Ivančice.
- ŠIKULOVÁ, V., 1966: Nejstarší opavská studna, ČSM B 15, 3–11.
- 1968a: Předběžná zpráva o výzkumu kostela sv. Václava v Ostravě, Přehled výzkumů 1967, 101–103.
- 1968b: Záchranné akce v areálu středověké Opavy, Přehled výzkumů 1967, 100–111.
- 1970: Pokračování výzkumu v kostele sv. Václava v Ostravě, Přehled výzkumů 1969, 57–58.
- 1971: Pokračování záchranných akcí v areálu středověké Opavy, Přehled výzkumů 1970, 69–74.
- 1972: Záchranné akce v areálu středověké Opavy, Přehled výzkumů 1971, 121–124.
- 1973: Záchranné akce v areálu středověké Opavy (okres Opava), Přehled výzkumů 1972, 90–91.
- 1975: Příspěvek archeologie ke středověkým dějinám Opavy, AR XXVII, 270–276.

- 1990: Záchranný výzkum v bývalém dominikánském kostele sv. Václava v Opavě (okr. Opava), Přehled výzkumů 1987, 76–77.
- ŠLÉZAR, P., 2005: Předběžná zpráva o objevu „Antiqua civitas“ na Starém Městě v Litovli a několik poznámek k aspektům geneze města Litovle, Přehled výzkumů 45, 103–110.
- ŠLÉZAR, P.–FALTÝNEK K., 2004: Litovel (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 45, 204–207.
- ŠMERDA, J., 2005: Hodonín (okr. Hodonín), Národní třída, Přehled výzkumů 46, 283.
- ŠTROF, A.–ZATLOUKAL, R., 1997: Jihlava (okr. Jihlava), Přehled výzkumů 1993–1994, 205–206.
- ŠŮTORA, P., 2001: Kyjov (okr. Hodonín), dvůr radnice, Přehled výzkumů 42, 214–215.
- TERYNGEROVÁ, H., 1996: Kostěné artefakty z archeologického výzkumu na Ostrožné ulici v Opavě, Sborník Památkového ústavu v Ostravě, 33–36. Ostrava.
- 1997: Opava (okr. Opava), Ostrožná ul., Přehled výzkumů 1993–1994, 225–226.
- 1999: Dřevěné konstrukce z archeologických výzkumů historických jader v Opavě a Ostravě (v sezónách 1992–98), Památkový ústav v Ostravě – Výroční zpráva, 109–112. Ostrava.
- TOMAS, J., 1987: Poznámky ke vzniku Znojma u Brna. In: XVI. mikulovské symposium 1986, 225–230. Praha.
- TŘEŠTÍK, D., 2001: K poměru archeologie a historie, AR LIII, 357–361.
- UNGER, J., 1995: Velké Meziříčí – hradby 1994–1995, NZ č. j. 57/95 v archivu Ústavu archeologické památkové péče Brno.
- 1998: Na stopě biskupského hradu v Modřicích, Jižní Morava 34, sv. 37, 247–250.
- UNGER, J.–KOS, P., 2001: Brno (okr. Brno-město), Husova ulice č. 14, Přehled výzkumů 42/2000, 199–200.
- 1999: Kostnice a hrobka v kostele sv. Jakuba Většího v Pohořelicích (okr. Břeclav), Pravěk NŘ 9/1999, 417–422.
- UNTERMANN, M., 1995: Das Harmoniegelände in Freiburg im Breisgau, Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden Württemberg 19. Stuttgart.
- VAREKA, P., 2002: Zahloubené stavby v českých městech vrcholného středověku – zemnice nebo suterény nenalezených nadzemních domů. In: E. Neustupný (ed.), Archeologie nenalezaného. Sborník přátel, kolegů a žáků k životnímu jubileu Slavomíra Vencla, 252–282. Plzeň–Praha.
- 2004: Archeologie středověkého domu I, Přeměny vesnického obydlí v Evropě v průběhu staletí, 6.–15. století. Plzeň.
- VAŠKOVÝCH, M., 2003: Archeologické výzkumy na katastru Starého Města, Slovácko XLV, 109–155.
- 2005: Archäologische Fundstätte und Funde im Unterteil des Untermarchtals II (Katastralgebiet Staré Město). In: T. Kempke–P. Kouřil–L. Poláček (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice VI, 405–458. Brno.
- VELÍMSKÝ, T., 1989: K problematice počátků českých měst – prostorový vývoj a nejstarší zástavba, AH 14, 67–93.
- 1991: Město na louce. Děčín.
- VENCL, S., 2000: Archeologie a etika, AR LII, 428–441.
- VIČAR, O., 1955: Rekonstrukce historického reliéfu Brna, Kartografický přehled 9, 120–124, 156–161.
- 1965: Místopis Brna v polovici 14. století (prostor uvnitř městských hradeb), BMD VII, 242–291.
- 1966: Místopis Brna v polovici 14. století (předměstí), BMD VIII, 226–273.
- 1969: Středověké městské parcelace, ZPP 29, 35–38.
- 1971: Jak vypadaly měšťanské domy v Brně v polovici 14. století, Monumentorum tutela – ochrana památek 7, 57–82.
- 1989: Výškopis Brna v polovině 14. století, BMD X, 84–96.
- VITULA, P., 1997: Uherské Hradiště – Havlíčkova ul., Přehled výzkumů 1993–1994, 254–256.
- 1999: Slavkov u Brna (okr. Vyškov), Palackého nám., Přehled výzkumů 1995–1996, 459.
- VOKÁČ, M., 2001: Nové archeologické poznatky ke vzniku města Třebíče a nejbližšího okolí, Západní Morava V, 130–150.
- VOŠAHLÍK, A., 1981: K počátkům stavebního vývoje měšťanských domů v Jihlavě, Památky a příroda 8, 449–470.
- VRÁNA, J., 2002: Kartuziánský klášter v Dolanech u Olomouce. Olomouc.
- WIHODA, M., 1999a: Geneze městského zřízení na Moravě jako zakladatelské dílo markraběte Vladislava Jindřicha? Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 45, řada historická, 21–35.
- 2006: První opavské století. In: K. Miller–R. Žáček (edd.), 43–56. Opava.
- WÓJCIK-KÜHNEL, I., 2004: Rozplanowanie przestrzenne centrum miasta Bytomia w okresie wspólnego rynku na podstawie badań archeologicznych. In: G. Božek (ed.), Bytom i jego dziedzictwo w 750-lecie nadania praw miejskich, 37–52. Bytom.
- ZAPLETALOVÁ, D., 2006: Staré Brno a brněnská předlokační aglomerace, AR LVIII, 758–771.
- ZAPLETALOVÁ, D.–PEŠKA, M., 2004: Sv. Benedikt, Oldřich nebo Prokop? K otázce polohy středověké brněnské mincovny a její souvislosti se starobrněnskou kaplí sv. Prokopa, AR LVI, 679–690.
- 2005: Nové poznatky ke starobrněnskému kostelu sv. Prokopa a jeho okolí, BMD XVIII, 529–535.
- ZATLOUKAL, R., 1994: Záchranný archeologický výzkum v presbýteri kostela Povýšení svatého Kříže v Jihlavě, Vlastivědný sborník Vysociny IX, oddíl věd společenských, 205–213.

- 1996: Nález dvou středověkých pecí typu hypocaustum v minoritském klášteře v Jihlavě. In: *Vlastivědný sborník Vysočiny X*, oddíl věd společenských, 11–34.
- 1997c: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Křížová 4, Přehled výzkumů 1993–1994, 204.
- 1997d: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Matky Boží, parc. č. 2443, Přehled výzkumů 1993–1994, 210.
- 1997e: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Palackého 46, Přehled výzkumů 1993–1994, 206–207.
- 1997f: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Palackého, parc. č. 5919 a 6938, Přehled výzkumů 1993–1994, 207–208.
- 1998: Středověké hrnčířské pece z Jihlavy a okolí, *Vlastivědný sborník Vysočiny XI*, oddíl věd společenských, 27–44.
- 1999a: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Kosmákova 45, Přehled výzkumů 1995–1996, 415–416.
- 1999b: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Palackého 53, Přehled výzkumů 1995–1996, 418–419.
- 1999c: Jihlava (okr. Jihlava), ulice Věžní 1, Přehled výzkumů 1995–1996, 419–421.
- 1999d: Olomouc (okr. Olomouc), třída Svobody 15–19, Přehled výzkumů 39, 442–443.
- 1999e: Zpráva o archeologickém výzkumu ve Žďáře nad Sázavou, trať Staré Město v letech 1996 až 1999. In: M. Ježek–J. Klápště (edd.) *Mediaevalia archaeologica* 1, 193–207.
- 2006: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc), Uhelná ulice 4–16, Přehled výzkumů 47, 259–260.
- ZATLOUKAL, R.–ZIMOLA, D., 1999: Bergmännische Kolonisierung der Iglauer Region aus archäologischer Sicht. In: *Silberbergbau und Münzprägung in Iglau. Sammelband der Beiträge*, 30–42. Jihlava.
- ZEZULA, M., 1999: Ostrava (okr. Ostrava), kostel sv. Václava, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 354–357.
- 2002a: Opava (okr. Opava). Ul. Hrnčířská, Masarykova, U pošty, Přehled výzkumů 43, 288–289.
- 2002b: Počátky města Ostravy ve světle archeologických pramenů (nepublikovaná diplomová práce uložená na FF MU v Brně).
- 2003: Archeologie a počátky Moravské Ostravy (Archeologické výzkumy v historickém jádru města 1998–2002). In: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 21, 7–44.
- 2004: Ostrava (k. ú. Moravská Ostrava, okr. Ostrava), Masarykova náměstí (p. p. č. 3486, 3487), Přehled výzkumů 45, 234.
- 2005: Opava (okr. Opava), náměstí Republiky, parcela č. 379/4, Přehled výzkumů 46, 308–309.
- 2006: Ochrana archeologického dědictví v historických jádrech měst Moravskoslezského kraje a její perspektivy. *ZPP* 66, 127–130.
- ZEZULA, M.–KIECON, M.–KOLÁŘ, F., 2007: Archeologické doklady k vývoji půdorysu, uliční sítě a parcelace středověké Opavy, *Forum urbes mediaevi IV*, 118–143.
- ZIMOLA, D., 1999a: Telč (okr. Jihlava), nám. Zachariáše z Hradce 31, Přehled výzkumů 40 (1997–1998), 372, 373.
- 1999b: Archeologické výzkumy v Jihlavě, *Vlastivědný sborník Vysočiny XI*, oddíl věd společenských, 3–25.
- 2000: Archeologický výzkum domu č. 31 na náměstí Zachariáše z Hradce v Telči, *Vlastivědný sborník Vysočiny XII*, oddíl věd společenských, 3–23.
- ŽEMLIČKA, J., 2002: Počátky Čech královských 1198–1253. *Proměna státu a společnosti*. Praha.

Zusammenfassung

Die Archäologie als Mittel zum Kennenlernen von mährischen und schlesischen Städten im Mittelalter (Ein Beitrag zur Frage der Anordnung des Raumes)

Der erste Teil des Beitrags befaßt sich mit der Erfassung der Hauptentwicklungsstadien der archäologischen Erforschung des beobachteten Typs von Grabungsstätten mit Augenmerk auf die Charakteristika des gegenwärtigen Standes, der zweite dann mit ausgewählten Gebieten, welche die Beziehung zwischen Mensch und Raum in den Städten und ihren unmittelbaren Vorläufern so widerspiegeln, wie dies uns durch die archäologischen Quellen vermittelt wird. Die Problematik wird anhand von Beispielen aus Mähren und Schlesien abgehandelt.

Die moderne archäologische Erforschung von Städten aus dem Hochmittelalter und frühstädtischer Agglomerationen des 11.–12./13. Jahrhunderts hat in Mähren und den entsprechenden Teilen Schlesiens bereits eine ca. fünfzigjährige Tradition. Geht man jedoch ganz an die Anfänge zurück, kann die archäologische Forschung in Städten im betreffenden Gebiet in drei Etappen unterteilt werden. Die erste umfaßt den Zeitraum ab der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts, die zweite endet mit dem Jahr 1990 und die dritte dauert bis heute an. Die Anfangsphase wird durchweg durch eine zufällige Sammlung von im Rahmen von Bautätigkeiten gemachten Funden charakterisiert. Zu den damaligen Forschern, die dieser Tätigkeit bisweilen nachgingen, ragt das Werk von Anton Rzehak (1855–192) heraus. Die Fundamente der modernen Erforschung mittelalterlicher Städte begann man jedoch erst nach dem 2. Weltkrieg zu legen. Ein Bruch stellte sich freilich erst mit dem Beginn der systematischen Erforschung von Olomouc Anfang der siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts ein; kurz darauf begann

man damit, auch weitere Städte systematisch zu erforschen (Brno, Uherské Hradiště). Man muß auch an die Grabungen nach verschwundenen Städtchen oder ihrer Teile erinnern (Žďár n. Sázavou-Altstadt, Rýmařov). Damals wurden die Grundlagen für eine moderne Organisation und Methodik der Grabungen geschaffen.

Die Veränderung der gesellschaftlichen Verhältnisse von 1989 brachte einen regen Bauboom mit sich, auf welche das Fach mit der Schaffung neuer Organisationen (Institute archäologischer Denkmalpflege) bzw. durch Stärkung der Spezialabteilungen bestehender Institutionen reagierte (Denkmalämter). Zu den öffentlich-rechtlichen Organisationen kamen nichtstaatliche Gesellschaften hinzu, deren Zahl immer noch leicht ansteigt. Es kam jedoch zu keiner grundsätzlichen Reform des legislativen Rahmens, das Denkmalschutzgesetz des vorherigen Regimes ist – obzwar mehrfach novelliert – bis heute gültig. Die auf die Erforschung von Städten ausgerichtete Arbeitsstelle hat das Freilegungsverfahren durch Einführung einer sogenannten, auf einer konsequenten Unterscheidung der sogenannten natürlichen stratigraphischen Einheiten im Gelände basierenden Formaldokumentation modernisiert. Nach dem Jahr 2000 kam es zu einem beträchtlichen Anstieg der Grabungen in Städten, systematische Grabungen werden jedoch tatsächlich nur an den ca. 10 Grabungsstätten mit der größten Bautätigkeit betrieben (insbesondere Brno, Olomouc, Jihlava, Opava, Ostrava, Znojmo). Der intravillanen Bebauung von Kleinstädten und Städtchen widmen sich die Archäologen immer noch nur in ungenügendem Maße. Der größte Wunde Punkt der städtischen Archäologie (und nicht nur der ihrige) ist die sich öffnende Schere zwischen Geländefreilegungen und der Bearbeitung im Studierzimmer, die durchweg mit einem nicht veröffentlichten Befundbericht und einer vorläufigen bzw. Teilmittteilung endet. Archäologische Rettungsgrabungen kann man freilich als eine Form der gesellschaftlichen Kontrolle über das immer dünner werdende unterirdische Archiv spezifischer historischer Informationen verstehen, von daher erscheint uns die Auswertung von nur teilweise gewonnenen fachlichen Erkenntnissen immer noch besser, als die unkontrollierte Vernichtung von Fundstätten.

Das Thema der *Beziehung zwischen Mensch und Raum* stellt einen Turnierplatz dar, auf welchem die Archäologie unter Berücksichtigung des jeweiligen Charakters der genutzten Quellen ihre Möglichkeiten am besten umsetzt. Für das Mittelalter können ihre Vorgehensweisen nicht von den übrigen historischen Wissenschaften isoliert werden, sie kann jedoch nicht die Tiefenanalyse eigener Quellen – etwa mit Hilfe mathematischer Verfahren und der Informatik – durch das Übernehmen von auf schriftlichen Quellen oder ethnographischen Beobachtungen basierenden Schemata ersetzen. Die vorliegende, eine Gesamtdarstellung anstrebende Studie ist nichtsdestotrotz stark durch die oben aufgeführten Teilcharakteristika der meisten Publikationen determiniert, auf die sie gezwungenenermaßen zurückgreifen muß.

Präurbane Gebilde und ihre Nachfolger

Charakteristischer Zug der präurbanen Strukturen ist der zerstreute, polyzentrische Charakter der um ein politisches und kultisches Zentrum angeordneten Siedlungsgebilde. Von den präurbanen Zentralagglomerationen ist bislang Olomouc am besten erforscht, es folgt Brno und Znojmo. Die archäologischen Grabungen zeigen eine komplizierte Besiedlungszusammensetzung mit ineinander übergehenden Siedlungen und Begräbnisstätten sowie mit wachsendem Raum in den Jahrzehnten vor dem 13. Jahrhundert. Die Konfrontation von schriftlichen und archäologischen Quellen ermöglichte es, wahrscheinliche Entwicklungsmodelle der erwähnten Grabungsstätten zu rekonstruieren. Bislang nur wenig wissen wir über andere, mit Märkten ausgestattete Siedlungen aus der Zeit vor 1200 (Kyjov, Kroměříž), zu den interessanten Funden zählen frühe Burgwallobjekte im Zentrum von Ostrava.

Die Entstehung und Gestaltung der Areale von Rechtsstädten und Märkten des 13.–14. Jahrhunderts

Die Ankunft von Kolonisten aus überwiegend deutschsprachigen Ländern, d.h. von Trägern des sogenannten deutschen Rechts, bedeutete einen bedeutenden Impuls für die Entstehung von sogenannten Rechtsstädten und weiteren, mit Teilautonomien ausgestatteten Siedlungen mit Märkten. Die erforderliche Gebietsvoraussetzung für die Entstehung von bedeutenden königlichen Städten war die besitzmäßige Auseinandersetzung mit den größten, durchweg klerikalen Eigentümern seitens des Landesherrn (Znojmo, Olomouc). Die Entstehung einer Rechtsstadt, d.h. die Erfüllung des Gründungsvorhabens, brachte immer eine Besiedlungskonzentration in einem abgegrenzten Areal mit sich, das für gewöhnlich einen Teil einer älteren Agglomeration – üblicherweise ihr „wirtschaftliches Herz“ – mit einbezog. In einigen Fällen kann ein sehr schnelles, in archäologischen Quellen nur sehr schwer weiter differenzierbares Besiedelungstempo der abgesteckten Fläche festgestellt werden, und zwar schließt dies auch königliche Städte mit ein, die auf der wie man sagt „grünen Wiese“ gegründet wurden (Jihlava, Uherské Hradiště), andernorts ist ein allmähliches Wachsen aus dem ältesten Kern erkennbar (Opava). Der Charakter kleinerer Grabungsstätten spiegelt sich in den Grabungsergebnissen in der Altstadt von Žďár oder der Altstadt bei Uherské Hradiště wider, eine allmähliche Urbanisierung kann am Beispiel von Ivančice bzw. dem noch kleineren Modřice vorgestellt werden. Eine umfangreiche Umstrukturierung im weiteren Verlauf des Hochmittelalters kann begründetermaßen beispielsweise in Telč bzw. in Slavkov vermutet werden. Auch in weiteren Städten werden Teilveränderungen der ursprünglichen Anordnung festgestellt, bisweilen wird eine Regulierung der Bebauung durch die Beseitigung von in den ersten Jahrzehnten nach dem Gründungsakt wild gewachsenen Bauten erwogen. Die Befestigung der Oberfläche der ältere Gruben zudeckenden Verkehrswege stellt einen

archäologisch gut greifbaren Beleg für die Gestaltung des Grundrißschemas dar; nach dem Jahr 1300 können bereits erste feste Pflasterungen festgestellt werden. Einen beträchtlichen Eingriff in die städtische Bebauung brachte oftmals die Gründung von Bettelordensklöstern mit sich (Brno, Opava).

Erste Parzellierung und ihre Abänderungen

Untrennbares Attribut einer Rechtsstadt ist die Parzellierung, d.h. die Vermessung des Areals der Stadt oder ihres Teils (eines Blocks) in dicht nebeneinander liegende Bauparzellen (Hofstätten). Ihre Grenzen konnten nicht so frei verändert werden wie bei den frühen Siedlungen des Mittelalters. Die freie Erbleihe wurde im 13. Jahrhundert zur Grundform des Baugrundstücksbesitzes, wobei das Eigentumsrecht in den Händen der Grundobrigkeit blieb. Die Problematik der Urparzellierung gehört auf dem hier behandelten Gebiet immer noch zu den sehr ungenügend geklärten Themen, insbesondere im Hinblick auf die archäologischen Quellen. Es fehlen Studien, welche die Entwicklung der Parzellengrenzen bestimmter Teile der mittelalterlichen Stadt aufgrund einer ausführlichen Analyse der jeweiligen archäologischen Grabung unter eventueller Heranziehung anderer Quellenarten behandeln. Es muß betont werden, daß es hinsichtlich der Fundsituationen mit Ausnahme einiger Grabungsstätten einen Mangel an konkreten Teilungselementen, Zäunen, Mauern u.ä. gibt. Deshalb läßt sich die Parzellenstruktur oftmals lediglich nur aufgrund der Anordnung besonders von Wohnbauten rekonstruieren. Von den frühen Grabungsstätten wurden in Opava gewisse Erkenntnisse gewonnen, dort stieß man auf eine Reihe von Parzellenzäunen aus Holz, die im Grunde genommen die historische Gliederung (Urkataster) respektierten, freilich mit örtlichen Abweichungen. Das Beispiel Uherské Hradiště stellt den Einzelfall einer bemerkenswerten Idealgliederung über 24 Vierparzellenblöcke dar, die nur örtlich Anwendung fand; für gewöhnlich kann mit einer ungleichmäßigen Parzellierung gerechnet werden, die bis zu den Anfängen der jeweiligen Stadt zurückreicht. Dank erhaltener organischer Materie stieß man auch dort auf mehrere Parzellenzäune, welche die örtlichen Abänderungen der Flächengliederungen belegen. Bemerkenswerte Erkenntnisse über den Ankauf eines Parzellenteils, gemeinsame Objekte und Trennungsmauern bzw. -zäune können aus den ältesten Brüner Chroniken gewonnen werden, wobei der Schwerpunkt im 3. Viertel des 14. Jahrhunderts liegt; aus den Aufzeichnungen geht die Bedeutung der Parzellengrenze nichtsdestotrotz als wichtiger materieller Ausgangspunkt bei der Auseinandersetzung von Eigentum hervor.

Die Bebauung

Aus präurbaner Zeit verfügen wir aus den Arealen der Rechtsstädte immer noch über nur wenige gebührend veröffentlichte Belege für die Formen der Wohnbebauung. Offenbar überwogen ebenerdige Blockhäuser, sporadisch tauchen auch eingetieft Objekte auf, die auch auf den Burgen des 11.–12. Jahrhunderts belegt sind (Rokytná, Kramolín). Die neuen Städte bringen neue Elemente der Baukultur mit sich, das unterkellerte und mehrteilige Haus (ebenerdige Haus), anfangs überwiegend aus Holz oder Holz-Lehm. Die Diskussion über eine mögliche Wohnfunktion einiger eingetiefter Objekte mit Feuerstätten weist vor allem auf die Schwächen der Interpretationsmöglichkeiten des Faches hin. So kann man sich etwa aufhalten mit den relativ zahlreichen Belegen von einfachen Feuerstätten auf den Fußböden seichterer (ca. 1m) eingetiefter Objekte, besonders in der Altstadt von Žďár nad Sázavou. Der Prozeß, mit welchem Holzbauten durch solche mit Mauern ersetzt wurden, ist sehr ungleichmäßig, an der Spitze stand die große königliche Stadt Brno, Jihlava und wahrscheinlich auch Znojmo können auf zahlreiche Belege gemauerter Häuser verweisen, die bereits aus dem 13. Jahrhundert stammen, eine gewisse Verspätung wird bei Olomouc festgestellt. Eine Reihe kleinerer Städte und nur langsam urbanisierter Städtchen hat bis zum Ende des Mittelalters eine überwiegend hölzerne Prägung beibehalten (Uherské Hradiště, Ivančice).

Belege der Produktion

Was Belege für Produktionsanlagen angeht, in denen verschiedene Öfen überwiegen, verfügt die Archäologie in Städten ebenfalls über begrenzte Möglichkeiten. Hinsichtlich Umgang und Verteilung überrascht im 13. Jahrhundert das starke Auftreten von Kalköfen in Brno. Die meisten Handwerke treten höchstens durch Produktionsabfall in Erscheinung, beachtenswert sind auch die Funde von Gießformen aus Brno und Olomouc. Der verbreitetste Abfall – Schmiedeschlacke – bestätigt die Bedeutung von Eisen für die beschleunigte Entwicklung der Wirtschaft im 13. Jahrhundert. In einigen Städten (Uherské Hradiště) treten in relativ großer Anzahl Ackerbaugeräte auf, die Nutztierhaltung wird durch Misthaufen und durch Fußböden belegt, die wahrscheinlich von Ställen stammen. Die Bindung zu einem Ackerbauhintergrund wird auch durch das Auftreten von Getreidegruben angedeutet, für Brno dies noch im 14. und 15. Jahrhundert.

Räumliche Strukturen der Bebauung

Im Bereich der räumlichen Anordnung der Parzellenbebauung kann der Trend beobachtet werden, die Häuser direkt an die Straßenlinie zu setzen, was sich bei einer Reihe von Städten jedoch erst mit dem Aufkommen von gemauerten Bauten (Brno, Jihlava), evtl. erst in den jüngeren Phasen der Holz-Lehm-Bebauung voll durchsetzt (Uherské Hradiště). Ein bemerkenswertes Beispiel für eine Umstrukturierung der Bebauung in dieser Richtung stellt der südöstliche Teil von Brno dar, wo im frühen 13. Jahrhundert Areale mit zahlreichen pyrotechnischen Werkstätten dominierten, die bis zur Straßenlinie reichten. Die klassische

Anordnung von Gruben hinter der Wohnbebauung gilt vor allem für Situationen, in denen die Häuser die Vorderseite der Bebauung einnehmen. In Fällen, in denen ein Wohngebäude tief in der Parzelle steht, kann man ausnahmsweise auch die umgekehrte Position antreffen. Vergleichbar sind auch die Brunnen angeordnet; in Brno kann anhand der Funde auch auf den Verkehrswegen mit öffentlichen Anlagen dieser Art gerechnet werden, und zwar bereits ab dem 13. Jahrhundert. Die Parzellenflächen wurden besonders in überschwemmten Geländen mit Platten befestigt, dort kann auch eine deutliche Akkumulation von Abfällen organischen Ursprungs beobachtet werden, deren Quellen an den entsprechenden Grabungsstätten bislang noch nicht ausreichend analysiert wurden (Uherské Hradiště, Olomouc, Litovel).

Zur Gestaltung der Straßen und Plätze

Bislang fehlen eindeutig nachweisbare Relikte von Geschäftsbauten auf den Flächen von Marktplätzen bzw. Verkehrswegen, selbst wenn einige Objekte wie beispielsweise aus Brno und möglicherweise auch aus Jihlava eine solche Interpretation auch nicht ausschließen. Einen bislang außergewöhnlichen Fund stellt eine Batterie von kleinen Öfen am Oberen Marktplatz in Olomouc aus dem 14. Jahrhundert dar, der von Kleinmünzen begleitet wird, am ehesten kann man irgendwelche Lebensmittelbetriebe vermuten, die den Markthändlern und ihren Kunden dienten. In den Verkehrswegen befanden sich besonders im 13. Jahrhundert auch holzverschaltete Abwasserkanäle, ein eigenes Kapitel stellen die Holzversteifungen von Mühlenantrieben dar (Uherské Hradiště, Opava).

Schluß

Das hier skizzierte Bild, bzw. eher Mosaik der Indikatoren dafür, wie in mittelalterlichen Städten mit dem Raum umgegangen wurde, ist sicherlich unvollständig und bruchstückhaft. Zweifellos zeigt es jedoch gewisse – wenn auch ungleichmäßig sich durchsetzende – Entwicklungstrends auf. Sie sind auf eine Stabilisierung des Grundrisses ausgerichtet, verbunden damit, ihn mit Befestigungen zu umgeben, die Holzarchitektur durch eine gemauerte zu ersetzen, den Abfall zu regulieren (Abfallgruben, Schöpfgruben), einhergehend mit der Oberflächenbefestigung von Verkehrswegen und Plätzen (Pflasterung). Das stabilste traditionelle, aus präurbanen Agglomerationen oder anderen Siedlungen übernommene Element stellt die Pfarrkirche mit dazugehörigem Friedhof dar. Die älteren Formen der Siedlungsstruktur wurden im Zusammenhang mit der Transformation zu einer Rechtsstadt radikal umgestaltet, dieser Prozeß hat, wie das Beispiel Brno andeutet, kein einmaliger sein müssen. Selbst neue Marktsiedlungen des 13. Jahrhunderts haben keine dauerhafte Lage haben müssen, Beispiele für eine Umverlegung gibt es überraschend viele. Eine Reihe räumlicher Teilveränderungen basieren auf momentanen Bedürfnissen einer Stadt, bzw. einzelner Einwohner, ggf. kirchlicher Gemeinschaften. Entgegen dem vorläufigen Charakter der meisten Publikationen, welche der vorliegende Artikel herangezogen hat, kann der Archäologie eine grundlegende Rolle zur Klärung der Beziehung von Mensch und Raum in den Anfängen der Städte des Hochmittelalters beigemessen werden.

Deutsch von Bernd Magar